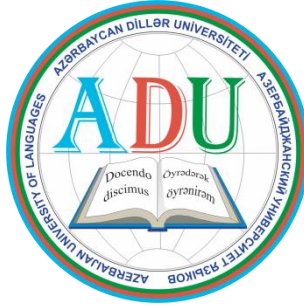

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

IX CİLD, № 4, 2019

VOL IX, № 4, 2019

TOM IX, № 4, 2019

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

Dil və Ədəbiyyat

Baş redaktor

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Baş redaktorun müavini

fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Məsul katib

fil.f.d., dos. Musayeva Sevinc – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Korrektor

Aslanova Xatirə – Elm şöbəsi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. *fil.e.d., prof. Abdullayev Sərxan* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
2. *fil.e.d., prof. Babayev Adil* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
3. *fil.e.d., prof. Məmmədov Azad* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
4. *fil.f.d., dos. Həsənov Seyfəl* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
5. *fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
6. *fil.f.d., dos. İbrahim Ülfət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
7. *fil.f.d., dos. Qəribova Jalə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
8. *fil.e.d. Sadıqova Gülnarə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
9. *fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
10. *fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
11. *fil.f.d., dos. İmanova Sevdə* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
12. *fil.e.d., prof. Cəfərova Leyla* – Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan, Bakı
13. *fil.e.d., prof. Mahmudov Məsud* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
14. *fil.e.d., prof. Osmanlı Sara* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Azərbaycan, Bakı
15. *fil.e.d., prof. Abbasova Afət* – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Azərbaycan, Bakı

BEYNALXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

16. *fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan* – Etvás Loránd Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
17. *fil.e.d., prof. Levandovska Barbara* – Konin Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
18. *fil.e.d., prof. Miljkoviç Emma* – Belqrad Universiteti, Serbiya
19. **Peart İan** – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük Britaniya, Vulverhempton
20. *fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa* – Kiyev Milli Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
21. *fil.e.d., prof. Vəfa Kazdal* – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası (ADA Universiteti), Azərbaycan, Bakı
22. **Dr. Svetlana Kurtes** – Madeira Universiteti, Portuqaliya

Language and Literature

Editor – in- chief

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Deputy editor

Aliyeva Hamida, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Managing editor

Musayeva Sevinj, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

Proofreader

Aslanova Khatira, *Senior research fellow*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku

EDITORIAL BOARD:

1. **Abdullayev Sarkhan**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
2. **Babayev Adil**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
3. **Mammadov Azad**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
4. **Hasanov Seyfal**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
5. **Khalilli Shahin**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
6. **İbrahim Ulfat**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
7. **Garibova Jala**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
8. **Sadigova Gulnara**, *D.Sc.*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
9. **Valiyeva Nigar**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
10. **Cahangirov Fikrat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
11. **İmanova Sevda**, *PhD, associate professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
12. **Cafarova Leyla**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
13. **Mahmudov Masud**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
14. **Osmanli Sara**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, Baku
15. **Abbasova Afat**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan State Economic University, (UNEC) Azerbaijan, Baku

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

16. **Zoltan Kövecses**, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös Lorand University, Hungary, Budapest
17. **Levandovska Barbara**, *D.Sc., professor*, Konin State University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
18. **Mijikovich Emma**, *D.Sc., professor*, Belgrade University, Serbia, Belgrade
19. **Peart Ian**, *Visions of Azerbaijan magazine*, United Kingdom, Wolverhampton
20. **Vorobeva Olqa**, *D.Sc., professor*, Kyiv National Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
21. **Vafa Kazdal**, *D.Sc., professor*, Azerbaijan Diplomatic Academy (ADA University), Azerbaijan, Baku.
22. **Dr. Svetlana Kurtes**, University of Madeira, Portugal

Язык и литература

Главный редактор

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Заместитель главного редактора

Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Ответственный секретарь

Мусаева Севиндж – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку

Корректор

Асланова Хатира – *отдел по науке*, Азербайджанский университет языков, Баку

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев Сархан – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
2. Бабаев Адиль – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
3. Мамедов Азад – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
4. Гасанов Сейфал – *д.фил.ф., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
5. Халили Шахин – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
6. Ибрагим Ульфат – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
7. Гарибова Жалыя – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
8. Садыгова Гюльнара – *д.ф.н.*, Азербайджанский университет языков, Баку
9. Велиева Нигяр – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
10. Джахангиров Фикрат – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
11. Иманова Севда – *к.фил.н., доц.*, Азербайджанский университет языков, Баку
12. Джафарова Лейла – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский университет языков, Баку
13. Махмудов Масуд – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
14. Османлы Сара – *д.ф.н., проф.*, Национальная академия наук Азербайджана (НАНА), Баку
15. Афат Аббасова – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC), Баку

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

16. Золтан Кевечес – *д.ф.н., проф.*, университет Этвас Лоранд, Будапешт
17. Левандовски Барбара – *проф.*, Государственный университет прикладных наук в Конине, Польша
18. Милкович Эмма – *проф.*, Белградский университет, Сербия
19. Пэрт Иан – *редактор журнала “Visions of Azerbaijan”* Великобритания, Вулверхемптон
20. Воробьева Ольга – *проф.*, Киевский национальный лингвистический университет, Украина
21. Вафа Каздал – *д.ф.н., проф.*, Азербайджанская дипломатическая академия (университет АДА), Баку
22. Др. Светлана Куртес, Университет Мадейра, Португалия

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Aytən Allahverdiyeva (ADU)</i> SİYASİ İNTERNET-KOMMUNİKASİYANIN PRAQMATİK-ÜSLUBİ SƏCİYYƏSİ	7
<i>Ульфет Ибрагим (АУЯ)</i> ОБ ЭЛЕМЕНТАХ РЕЧЕВОГО РЕГИСТРА ВО ФРАНЦУЗСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ДЕБАТАХ	15
<i>Şəmsinur Aslanova (ADU)</i> MENTAL LEKSİKA VƏ NİTQ EMALININ MƏRHƏLƏLƏRİNƏ DAİR	24
<i>Nigar Bəşirova (ADU)</i> MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN FRAZEOLÖJİ SİSTEMİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	32
<i>Röya Abdurahmanova (ADU)</i> TÖRƏMƏ QRAMMATİKA MODELƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAFI	40
<i>Turan Əkbərli (BSU)</i> LİNQVİSTİK VƏ ETNOQRAFİK LAKUNLAR	48
<i>Əfsanə Həziyev (AzMİU)</i> MÜASİR REALLIQLAR ASPEKTİNDƏ KALKA YOLU İLƏ TERMİN YARADICILIĞI PROBLEMİNİN ARAŞDIRMASININ AKTUALLIĞINA DAİR	54
<i>Leyla Seyidzadə (ADU)</i> SLƏNQLƏRİN TƏDQIQINƏ DAİR	63

ƏDƏBİYYAT

<i>Günay Nadirova (AMEA)</i> MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR	70
<i>Шахла Гурбанова (АУЯ)</i> К ВОПРОСУ О СПЕЦИФИКЕ ОТРАЖЕНИЯ ВОЕННОЙ ТЕМАТИКИ В АВСТРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	78

PEDAQOĞİKA VƏ METODİKA

<i>Firuzə Rzayeva (ADU)</i>	
TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİNDƏ QARŞIYA QOYULAN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏR.....	84
<i>Qahirə Axundova (ADU)</i>	
KONSTRUKTİV ÖYRƏNMƏ PROSESİNDƏ HİPERMƏTNLƏRİN POTENSİALLIĞI	94
<i>Zəhra Qəhrəmanova (ADU)</i>	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FİLM LƏRDƏN İSTİFADƏYƏ DAİR BƏZİ TÖVSIYƏLƏR	101
<i>Yaqut Axundova (ADU)</i>	
TƏDRİS PROSESİNDƏ EŞİDİB-ANLAMANIN ROLU	108
<i>Aynur Məmmədova (ADU)</i>	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN TƏDRİSİNƏ DAİR BƏZİ TÖVSIYƏLƏR	115

ELMİ DİSPUT

<i>Сара Османлы (Институт литературы им. Низами АМЕА)</i>	
К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ В ЛИТЕРАТУРНОЙ КОМПАРАТИВИСТИКЕ.....	121

DİLÇİLİK

---

fil.f.d., dos. Aytən Allahverdiyeva

ADU

aytan@ymail.com

SİYASİ İNTERNET-KOMMUNİKASIYANIN PRAQMATİK-ÜSLUBİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: *siyasi kommunikasiya, siyasi İnternet-kommunikasiya, kommunikativ funksiya, ritorik vasitələr, suqgestivlik.*

Key words: *political communication, political Internet-communication, communicative function, rhetorical means, suggestiveness.*

Ключевые слова: *политическая коммуникация, политическая Интернет-коммуникация, коммуникативная функция, риторические средства, suggestивность.*

İnformasiya texnologiyaları həyatın bütün sahələrinə olduğu kimi siyasi sferaya da ciddi sirayət etmişdir. Son illər siyasi kommunikasiyada yaranmış “şəbəkə siyasəti”, “siyasi İnternet”, “kibersiyasət”, “siyasi-İnternet kommunikasiya”, “rəqəmsal demokratiya”, “kommunikativ demokratiya”, “kiberdemokratiya”, “elektron hakimiyyət”, “elektron vətəndaşlıq” və s. yeni terminlər də bu fikri bilavasitə sübuta yetirir. Siyasi İnternet siyasi, iqtisadi, mədəni, beynəlxalq münasibətlər və s. ideologiyalar ilə bağlı olduğundan, məlumatlandırmaq, aydınlaşdırmaq, dəyərləndirmək, dünyagörüşünü formalaşdırmaq və inandırmaq gücünə malik olduğundan irəli gələrək İnternet-kommunikasiya cameəsində xüsusi yer tutur.

Siyasi İnternet olduqca geniş informasiya resurslarına malikdir və onların sayı günbəgün artır. Bu resurslar sırasına hökumət orqanları və onların nümayəndələrinin saytları, siyasi partiya və cərəyanların saytları, siyasi xadimlərin şəxsi saytları, analitik- informasiya saytları, siyasi və dövlət xadimlərinin bloqları, siyasi reklam, xəbər lentləri və KİV-lər, seçkiqabağı kampa niya saytları və s. daxildir. Beləliklə, siyasi İnternet şəbəkəyə daxil olmaq

imkanı olan hər bir cəmiyyət üzvü ilə siyasi xadim arasında dialoqu müntəzəm şəkildə gerçəkləşdirməyə imkan verən interaktiv ünsiyyət vasitəsidir.

Bunlarla bərabər, veb-texnologiyaların siyasətə sirayət etməsi nəticəsində siyasi kommunikasiyanın kökündən dəyişdiyini zənn etmək doğru deyil. İstər xarici, istərsə də yerli müəlliflərin əsərlərində fərqli yanaşmaların şahidi oluruq. Politoloq Q.Akopova əsasən, İnternet siyasi prosesi daha keyfiyyətli səviyyəyə ucaldan yeni siyasi texnologiyadır [2]. A.Çesnakov isə “Siyasi fəaliyyətin təminat sistemi ilə yanaşı ənənəvi vasitələrlə də bağlı təsəvvürləri alt-üst edəcək inkişaf dinamikasına malik siyasi kommunikasiyanın yeni bir geniş kanalı formalaşmağa başlayır” fikrini qeyd edir [8, s.65]. Müəlliflərin böyük əksəriyyəti siyasi kommunikasiyanın əsas əlamət və xassələrinin, funksiyalarının qorunmuş olduğu fikrinə malikdir və İnternetin siyasi kommunikasiyaya yeni formalar, janrlar, şərtlər və kommunikantların yeni davranış modellərini əlavə etmiş olduğunu zənn edir: “Həmçinin ritorikanın beş qanunu hipermətn, kibermətn, verilənlər bazası və s. rəqəmsal mətnlərə əsasən yeni forma əldə edir” [1, 189]. Bunu nəzərə alaraq, İnternetin kommunikantlar arasında yeni təfəkkürün özünütəşkilini və reallıq barəsində bilikləri təmin edən koqnitiv mühit formalaşdıran unikal sosial fenomen olduğunu qeyd etmək olar.

Siyasi İnternet-kommunikasiya çoxfunksiyalı olduğundan, tipoloji baxımdan rəngarəng xassəyə malikdir. Məsələn, N.Solenikova saytların növlərini aşağıdakı kimi təsnif edir:

- məzmununa əsasən (xəbər, analitik, təşviqat, qarışıq saytlar);
- funksiyasına / yaradılma məqsədinə əsasən (seçkiqabağı, analitik, informasiya müharibəsi aləti kimi kompromat səciyyəli saytlar);
- informasiya resurslarının hədəf seçdiyi auditoriyaya əsasən (xarici, ümumdövlət, regional, lokal saytlar);
- informasiya resurslarının mənsubiyyətinə əsasən (dövlət, mediya qrupları, siyasi qruplar, biznes qrupları, fərdi saytlar) [7, 13].

Bu gün şəbəkə kommunikasiyası vasitəsilə uzun müddət təmin edilmiş siyasi tələblərin qarşılınması, siyasi ambisiyaların gerçəkləşdirilməsi, siyasi və sosial məsələlərlə bağlı şəxsi mövqeyin irəli sürülməsi kimi obyektiv gerçəklikdə, real ünsiyyətdə baş verməsi qeyri-real hesab edilən fəaliyyətlər mümkündür. Əslində, məsələ cəmiyyət (ünsiyyət çatışmazlığı) ilə deyil, ünsiyyətin keyfiyyəti ilə bağlıdır [9].

Siyasi İnternet-kommunikasiya yeni bir sahə olsa da müəyyən bir inkişaf dövrü keçmişdir. Bu dövr şərti olaraq iki mərhələdən ibarətdir:

I. İnformasiya mərhələsinin əsas mahiyyəti informasiyanın siyasi informasiya şəbəkəsinə nüfuz etməsi və orada saxlanmasıdır. Burada, ilk növbədə, xəbər lentləri, elektron KİV-lər, siyasi partiya və ictimai təşkilatların, ayrıca siyasi liderlərin saytları, eləcə də analitik və tədqiqatçı təşkilatların elektron nəşrləri aiddir.

II. Siyasi mediatizasiya ikinci mərhələdir - İnternetdən siyasi, eləcə də piar-texnologiya aləti kimi istifadəni nəzərdə tutulur.

Burada vacib məqam ondan ibarətdir ki, əsas vəzifəsi müəyyən auditoriyaya məqsədyönlü təsir etməkdən ibarət olan siyasi kommunikasiya buna tam nail olmaq üçün İnternet vasitəsilə müxtəlif linqvistik və ritorik vasitələrdən istifadə edir. Bu vasitələr insan psixologiyasının bütün struktur komponentlərini – intellekti, emosiyaları, davranış motivlərini təsirə məruz qoyur. İnsanın obyektiv gerçəkliyə münasibətini ifadə edən emosional halların və gərginliklərin təzahürünü stimullaşdıran emosional komponent isə ilk növbədə hədəfə düşür.

Digər KİV-lərlə müqayisədə siyasi İnternet-kommunikasiyanın geniş forma və metodları birliyindən ibarət olan bütün vasitələr İnternet-auditoriyasının təfəkkürünə və davranışlarına daha dinamik təsir etmək məqsədi daşıyır. Ənənəvi KİV-lərin öz işini monoloji informasiya rejimində - birtərəfli kommunikasiya şəklində qurması qeyd edilən fikri sübuta yetirmək üçün əsaslı arqumentdir. Çoxtərəfli kommunikasiya imkanları məhz kompyuter texnologiyaları sayəsində artdı. Şəbəkəyə daxil olmaq imkanı olan hər bir şəxsin informasiyanı həm qəbul edən, həm də göndərən tərəf rolunda çıxış edə bilməsi faktı kommunikantların bir-birinə və siyasi strukturlara virtual təsir göstərməyi gerçəkləşdirməsinə imkan verir. Nəticə etibarilə, kommunikasiya prosesi daha fəal və qarşılıqlı təsir şəraitində həyata keçir – həm adresant, həm də adresat fəal iştirakçı kimi prosesin inkişafına təsir etmək imkanına malik olur. Bununla, dövlət strukturlarında mövcud iyerarxiya müəyyən dərəcədə aradan qalxır və vətəndaşların institusional vasitəçilərdən, dövlət orqanlarından və partiyalardan asılılığı minimuma enir, hətta onlara təsir etmək imkanı yaranır. Seçkilərdə səsvermə prosesinə nəzarət zamanı, forumlarda iştirak edərkən, saytlarda yerləşdirilən anket sorğularına cavab verərkən, siyasi güclərin nümayəndələri ilə elektron yazışmalar zamanı və s. qeyd edilən üstünlüklərin şahidi oluruq.

Siyasi İnternet-kommunikasiyanın qeyd edilən funksiyaları (informasiyanın yayılması və saxlanması, reklam, piar, sosial-siyasi problemlərin həlli ilə bağlı diskussiya və müzakirə aparmaq təşəbbüsləri, nitq aktının təşkili) universal səciyyəyə malikdir. Ümumiyyətlə, siyasi kommunikasiyanın funksiyalarını ənənəvi dil funksiyaları fonunda nəzərdən keçirdikdə onların

bir-biri ilə korrelyasion asılılığa malik olduğunun şahidi oluruq. Beləliklə, inandırma ehtiva edən kommunikativ funksiya siyasi İnternet-kommunikasiya üçün ən vacib funksiya olaraq qalır. Bundan başqa, qeyd edilən kommunikasiya koqnitiv (İnternet obyektiv gerçəkliyin dərki mühitidir), informativ (informasiyanın saxlanması və toplanması mühitidir), mədəni-tərbiyəvi (informasiya mədəniyyəti formalaşdırıcı mühitidir), estetik (bədiî yaradıcı potensialı reallaşdırıcı mühitidir) və ekspressiv (danışanın obyektiv gerçəklikdəki predmet və hadisələrə münasibətini təqdim edən mühitidir) funksiyalar daşıyır.

Siyasi İnternet-kommunikasiyanın vacib xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, İnternet “şəxsi məqsədlərə nail olmaq üçün dil vasitəsilə persuziv təsir – inandırma, arqumentasiya, təbliğat mühitidir” [3, 29]. İctimai rəyin formalaşmasına məqsədyönlü şəkildə təsir edən suqquestivlik (təlqinedicilik) siyasi İnternetin əsas funksiyalarından biridir. Bu təsirin çoxtəmayüllü olması, eyni zamanda bu funksiyanın invariant səciyyə daşmasına dəlalət edir. N.Solenikova variantları bu şəkildə sıralayır: “siyasi-inteqrativ, siyasi mobilizasiya, siyasi sosiallaşma, siyasi reklam, siyasi marketinq, manipulyasiya və nəzarət funksiyaları” [7, 12].

Fərqli ixtisaslar üzrə elm adamları İnternet-texnologiyaların siyasi kommunikasiya fonunda üstünlüklərini vurğulayır. M.Verşininin təqdim etdiyi siyahı daha genişdir:

- siyasi struktur nümayəndələri ilə vətəndaşlar arasında geniş əlaqələr;
- vətəndaşların İnternet vasitəsilə İnternetdən kənar siyasi fəaliyyətə cəlb edilməsinə yönəlmiş fəallıq və motivasiya;
- vətəndaşların müxtəlif sahələrə aid biliklərinin səfərbər olunması nəticəsində siyasi qərarların praktik əhəmiyyətinin artması;
- siyasi kampaniyalarda qarşılıqlı təsir imkanları;
- rəsmi sənədlər və mövcud qanunverici təşəbbüs və təkliflər barəsində informasiyanın jurnalistlər üçün eyni zamanda əlyətən olması;
- partiyanın daxili təşkilinin və üzvlərin qarşılıqlı təsirinin gücləndirilməsi [6].

Bu məsələ ilə bağlı fikirləri ümumiləşdirsək, siyasi fəaliyyətin siyasi İnternet-kommunikasiyada adresant qismində çıxış edən siyasi kommunikanlardan (dövlət orqanları, siyasi partiyalar və ictimai-siyasi birliklər, siyasi liderlər, KİV-lər, analitik-informasiya və xəbər agentlikləri) asılı olan bilavasitə məqsədlərinin müəyyənləşdirdiyi məlum olur. İnternet bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar təqdim edir.

Siyasi İnternet-kommunikasiya ilə bağlı araşdırılan məsələlərdən biri də onun növlərinin fərqləndirilməsidir və məsələ ilə bağlı fikirlər müxtəlif-

dir. E.Afanasenکو siyasi diskursun ayrıldığı üç növü əsas götürərək, siyasi kommunikasiyanın da eyni növlərə malik olduğu fikrini irəli sürür:

- ritual (inteqrasiya səciyyəli);
- istiqamətləndirici (informasiya-təsviri səciyyəli);
- aqonal (debatlar, şuarlar) [4, 9].

Zənnimizcə, siyasi İnternet-kommunikasiyanın koqnitiv-pragmatik təmayülü daha geniş olduğu üçün siyasi diskursun bu və ya digər məqsədinin prioritet olmasından asılı olaraq bu təsnifata informasiya, analitik, reklam, təbliğat və təşviqat növlərini də əlavə etmək olar.

Siyasi diskursun, eyni zamanda siyasi İnternet-kommunikasiyaya aid edilə biləcək növlərinin daha ətraflı təsnifatı E.Şeyqal tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müəllifin əsaslandığı meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- maksimal qeyri-formal (ailədə, dostlarla siyasət haqqında danışıqlar) ünsiyyətdən tutmuş maksimal (beynəlxalq danışıqlar, dövlət başçılarının rəsmi görüşləri) institusionallığa qədər institusionallıq və rəsmilik;

- subyektiv adresat münasibətləri – ictimai-institusional kommunikasiya, institutlar və vətəndaşlar arasında kommunikasiya, institutlarda müvəkkillərarası kommunikasiya;

- siyasi sosiolektlərin (sosial dialektlərin) variantları;

- lokal hadisələr – seçkilər, andiçmə mərasimləri, qurultaylar, vətənpərvər bayramlarla bağlı mərasimlər, deputatların seçicilərlə görüşləri, parlament dinləmələri, mitinqlər, referendumlar və s.;

- siyasi diskurs sahəsində bu və ya digər janrın əhəmiyyət dərəcəsi – parlament debatları, siyasətçinin ictimai çıxışları, şuarlar, dekretlər (ali hökumət orqanının qərarı), konstitusiya, partiya proqramları, memuarlar, oxucu məktubları, qrafiti, karikatura və s.;

- əsas niyyətin xarakteri – ritual, epideiktik, aqonal [10, 255].

Polifunksional səciyyəyə malik olduğu üçün siyasi kommunikasiyada praktik olaraq “saf” nitq aktına rast gəlmək mümkün deyil. Məsələn, siyasi reklam qeyri-informativ olmasa da, burada yer alan informasiya adresatın özünütəqdimatına yönəlmiş aparıcı kommunikativ məqsədə tabedir. Bəzən bu məqsədlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə o qədər sıx olur ki, kommunikasiya növünün fərqləndirilməsində çətinlik yaranır və ayrı-ayrı müəlliflər arasında məsələ ilə bağlı fikir müxtəlifliyi təzahür edir.

Qeyd edilənlərə əsasən belə nəticə hasil etmək olar ki, siyasi İnternet-kommunikasiyanın iki inkişaf istiqaməti mövcuddur:

1) obyektivləşdirmə imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə siyasi kommunikasiyanın ənənəvi formalarından müəyyən funksiyaların köçürülməsi və yaxud təkrarlanması;

2) siyasi kommunikasiyanın yeni müstəqil funksiyalara və onları gerçəkləşdirmək imkanlarına malik paralel və yaxud yeni şəbəkə formalarının yaradılması.

Müasir şəbəkələrdə təqdim edilən yeni İnternet-kommunikasiya formalarını qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq iki sinfə ayırmaq olar:

1. İnformasiya: xəbər lenti, analitik-xəbər saytları, dövlət və qanunvericilik saytları, inzibati- dövlət proqramları və sənədlər, bülletenlər.

2. İnteraktiv: elektron poçt vasitəsilə təqdim edilən müxtəlif forumlar, konferensiyalar, çatlar, internet-sorğular, onlayn səsvermələr və s.

İnteraktiv forma müəyyən siyasi hadisə və yaxud məsələ ilə bağlı ictimai rəyi aşkar etmək, eləcə də siyasi təbliğat və təşviqat aparmaq üçün real zaman rejimində geniş auditoriya ilə operativ informasiya mübadiləsini gerçəkləşdirir. Bir daha qeyd etmək gərəkdir ki, informasiya forması interaktivlikdən xali deyil. İlk növbədə, bu təsnifat informasiya formalarının informasiyanın saxlanması və ötürülməsinə əsaslanır, interaktiv formanın isə adresatla əks əlaqə təmayülünə malik olduğunu nümayiş etdirir. Son zamanlar müasir şəbəkədə siyasi İnternet-kommunikasiyanın meydana çıxmış yeni forması özündə hər iki məqsədi ehtiva etdiyi üçün interaktiv-informasiya, forma hesab edilə bilən və siyasi İnternet istifadəçiləri arasında geniş vüsət əldə etmiş siyasi partiyaların və onların nümayəndələrinin şəxsi saytlarından, sosial şəbəkə/bloq/şəbəkə gündəliklərindən ibarətdir.

Beləliklə, siyasi İnternet müasir informasiya məkanının ayrılmaz hissəsidir və siyasi proses iştirakçılarının kompyuter resursları, proqramları və texnologiyaları vasitəsilə siyasi-informasiya və siyasi-kommunikasiya tələbatını ödəmək məqsədi daşıyır. Siyasi təmayüllü informasiya-kommunikasiya resursları ehtiva edən qlobal sosial-elektron şəbəkələrin vacib səciyyəsi “bu və ya digər ideyanın təbliğinə meylədən, ölkə vətəndaşlarına emosional təsir və onları siyasi fəaliyyətə təhrik etməkdən, ictimai razılığa nail olmaqdan, sosial-siyasi qərarları cəmiyyətdə çoxluğun mövqeyi nəzərə alınmaqla qəbul etməkdən ibarətdir” [5, 90].

Ümumiyyətlə, İnternet-kommunikasiya məkanında gedən proseslər mürəkkəb səciyyə daşıyır: kommunikantların əhatəsinin genişlənməsi tərkib hissəsini dekodlaşdıran tərəflərin dialoqundan - “adresant-adresat”, “adresat-adresant”, “adresant-adresatlar”dan ibarət olan poliloji situasiyanın yaranmasına səbəb olur. Bu prosesin nəticəsində ya vahid bir sosio-mədəni məkan formalaşır, ya da diqqət bir obyektə, onunla bağlı müzakirələrə cəm-

lənir ki, bu da informasiya axınının ümumi qəbulu təəssüratını yaradır və şəbəkə vasitəsilə qlobal informasiya mühiti formalaşdırır. Belə bir kommunikasiya formasının əsasını solumun bir hissəsi kimi insanın əsas tələbatları olan ünsiyyət və özünüifadə təşkil edir.

Beləliklə, siyasi İnterneti siyasi münasibətlər fonunda əks-əlaqə prinsipi əsasında yaranmış yeni elektron-kompyuter mühiti kimi dəyərləndirmək olar. Əks-əlaqə prinsipi əsasında, ilk növbədə, siyasi informasiyanın, kommunikasiyanın operativ və müxtəlifistiqamətli axını üçün virtual məkan yaranır, daha sonra isə linqvistik və ekstralingvistik müasir siyasi təsir və etimadın qazanılması, ictimai dəstək, siyasi fəaliyyət, siyasi mübarizə texnologiyaları və resursları formalaşır. Bu iyerarxiya aktual siyasi kommunikasiyanın xarakterinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Nəticədə siyasi diskursun dil, siyasi kommunikasiyanın isə üslub səviyyəsi yüksəlir.

Qeyd edilənlər bir daha bu yeni fenomenin təfərrüatlı və hərtərəfli tədqiqinə zərurət olduğunu göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Zeynalova S.S., Allahverdiyeva A.M. Introduction to Rhetoric. – Baku: Murtarjim, 2017. - 240 p.
2. Акопов Г.Л. Глобальные проблемы и опасности сетевой политики. – Ростов-на-Дону: ООО «Ростиздат», 2004. – 128 с.
3. Асмус Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства: / дис. ... канд.филол.наук) / – Челябинск, 2005. – 266 с.
4. Афанасенко Е.В. Семантический повтор в политическом дискурсе (на материале русского и английского языков): / автореф.дис. ... канд. Филол. наук). Саратов, 2006. - 20 с.
5. Будаев Э.В., Чудинов А.П. Основные этапы развития и направления политической лингвистики // - Ставрополь: Язык.Текст. Дискурс. 2007. Выпуск 5, с. 89-99.
6. Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе: перспективные направления исследований // – СПбГПУ: Актуальные проблемы теории коммуникации. Сборник научных трудов. 2004, с. 98-107.
7. Соленикова Н.В. Политический интернет в российских избирательных кампаниях: тенденции и проблемы развития: / автореф.дис. ... канд.полит.наук) – УФА, 2007. - 24 с.
8. Чеснаков А.А. Ресурсы Интернет и российские политические технологии: состояние и перспективы развития // Москва: Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. 1999. № 4. с.65-71.

9. Шабшин И.И. О психологических особенностях общения в интернете // Консультативная психология и психотерапия. 2005. Том. 13, № 1. URL: [zhurnal.lib.ru › shabshin_i_i › internet](http://zhurnal.lib.ru/shabshin_i_i/internet)
10. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – Волгоград: Перемен, 2000. – 368 с.

Aytan Allahverdiyeva

Summary

Pragmatic-stylistic features of political Internet-communication

The paper aims at characterizing pragmatic and stylistic features of a new trend in Linguistics – political Internet-communication. Here, the typology, the means of the forms and the methods of polifunctional Internet communication are dealt with. It is mentioned that owing to computer technologies, means of multilateral communication have risen and sped up the process of growth of political Internet-communication. Sometimes the ties between the communicative objectives are so close that it is difficult to distinguish one type from another. Based on the inverse relationship principle, a modern political linguistic and extralinguistic sphere of influence - a virtual space for durable and multidirectional flow of political information and communication is shaped which advances stylistic characteristics of political discourse, as well as political communication.

Айтан Аллахвердиева

Резюме

Прагматически-стилистические особенности политической интернет-коммуникации

Целью статьи является характеристика прагматических и стилистических особенностей нового направления в лингвистике - политической интернет-коммуникации. Здесь также рассматриваются типология, средства форм и методов полифункциональной Интернет-коммуникации. Отмечается, что благодаря компьютерным технологиям, средства многосторонней коммуникации возросли и ускорили процесс развития политической Интернет-коммуникации. Иногда связи между коммуникативными целями настолько близки, что трудно отличить один тип от другого. На основе принципа обратной связи формируется современная политическая лингвистическая и экстралингвистическая сфера влияния - виртуальное пространство для прочного и разнонаправленного потока политической информации и коммуникации, которое продвигает стилистические характеристики политического дискурса, а также политического общения.

Rəyçi: fil.f.d.S.Məmmədova

док.фил.фил. Ульфет Ибрагим
АУЯ

ОБ ЭЛЕМЕНТАХ РЕЧЕВОГО РЕГИСТРА ВО ФРАНЦУЗСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ДЕБАТАХ

Ключевые слова: *речевой регистр, политические дебаты, разговорная речь, дискурс, политическая речь.*

Açar sözlər: *nitq reqistri, siyasi müzakirələr, danışiq dili, diskurs, siyasi nitq.*

Key words: *speech register, political debate, speaking, discourse, political speech.*

В современном мире, в котором мы живем «наблюдается демократизация литературной нормы, сближение ее с разговорной просторечной стихией... Современные исследователи пишут о стилистической нейтрализации, снятии стилистических ограничений» [4, 109]. «Значительно увеличилась в сознании людей степень публично допустимого в разговорной речи, используются слова и выражения, ранее никогда публично не произносившиеся, вплоть до грубой и нецензурной лексики» [4, 110]. Учитывая тот факт, что политика напрямую связана с изменениями, которые происходят в нашем обществе, включая изменения в речи, эти процессы не могли не затронуть ее. Главной целью речи политиков, как всем известно, является оказание воздействия на аудиторию. Политики обязаны учитывать то, что сейчас актуально в обществе, все новые тенденции, чтобы выбрать тактику, которая сможет наилучшим образом осуществить эту главную цель. Такое применение новых направлений указывает на эффективность для политика, т.к. его аудитория будет безусловно учитывать то, что для нее близко и привычно.

Таким образом, в речи политиков можно встретить элементы разговорной речи. Однако этот привычный, повседневный стиль речи может появляться в речи политиков не только как в результате осознанного решения. Так называемые речевые привычки человека, которые он контролирует и не показывает на публике, могут случайно проявиться, если контроль над ними ослабнет.

В данной статье мы хотели выявить, какие именно элементы разговорной речи являются употребительными в речи французских политиков. Материалом для проведения анализа послужили тексты и речи

дебатов французских парламентариев, т.к. этот вид политической речи представлен в виде диалога и именно здесь более вероятно использование элементов характерных французской разговорной речи.

В ходе исследовательской работы были проанализированы тексты заседания в Народном собрании Франции (Assemblée Nationale), где были рассмотрены диалоги последних лет между политиками и депутатами на самые разные темы французского общества. Тексты выступлений и дебатов парламентариев взяты в основном с официальной интернет-страницы Народного собрания Франции: <http://www.assemblee-nationale.fr>.

«Дискурс» – понятие многозначное. Одно из его значений – устная речь (в противопоставлении письменной, «тексту»). Такой точки зрения придерживается, например, Майкл Хои в книге «На поверхности беседы», он говорит: «there is a tendency ... to make hard-and-fast distinction between discourse (spoken) and text (written). This is reflected even in two of the names of the discipline(s) we study – discourse analysis and text linguistics» [14, 32] («Есть тенденция... делать строгое различие между дискурсом (произнесенным) и текстом (написанным). Это даже отражено в двух названиях дисциплины, которую мы изучаем – дискурсивный анализ и лингвистика текста»).

Иное значение слова «дискурс» чаще всего связано с его структурой: если «текст» понимается как конкретное законченное речевое произведение, устное или письменное, то дискурс, понимается как определенное количество текстов вместе с теми условиями, в которых создавались и существуют эти тексты. Такого толкования также придерживаются многие исследователи. К примеру, в книге «Русский разговорный диалог: структура и динамика» И.Н.Борисова цитирует М. Я. Дымарского, который говорит о рассмотрении текста как самостоятельной языковой единицы, «отсеченной от всех внетекстовых связей» [3, 326]. Многие исследователи-языковеды приходят к мнению, что текст – является «сложным языковым знаком, взятый вне конкретных условий его порождения, и изучаются типы его формальной организации, связности и членимости (Гальперин 1981, Зарубина 1981, Москальская 1981, Солганик 1973, Тураева 1986)» [3, 326]. В противопоставление этим определениям понятия «текст», ученые выдвигали понятие «дискурс». «Если тексту присущи цельность, структурное единство, смысловое завершение (законченность), письменная фиксация и т.д., то дискурсу присущи все противоположные качества: все спонтанные устные речевые произведения, считающиеся лишёнными текстовой организации» [3, 327].

Затем появилась новая трактовка вышеуказанных понятий, которая их сблизила. Так, при анализе текста стали принимать ко сведению новые параметры. Стали принимать во внимание адресата и адресанта, учитывать их языковые компетенции, их знания о мире. Этой точки зрения придерживаются такие ученые как, например, Н.Д.Арутюнова, Т.В.Шмелева и Т. ван Дейк. Все вышеперечисленные «новые» признаки изучения текста являются на самом деле основными составляющими элементами дискурса. Для доказательства наших мыслей можно процитировать высказывание Е.С.Поповой, которая говорит, что «в начале 70-х годов была предпринята попытка дифференцировать понятия текст и дискурс, бывшие до этого в европейской лингвистике почти взаимозаменяемыми, с помощью включения в данную пару категории *ситуация*» [9, 641]. В связи с этим, по словам той же исследовательницы, дискурс стали трактовать как “текст плюс ситуация”, а текст как “дискурс минус ситуация” [9, 641].

Данная мысль послужила главной базой для современной трактовки, которая приводится в Лингвистическом энциклопедическом словаре: дискурс – «(от франц. discours – речь) – связный текст в совокупности с экстралингвистическими – прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах). Дискурс – это речь, «погружённая в жизнь» [2]. Поэтому «термин «дискурс», в отличие от термина «текст», не применяется к древним и другим текстам, связи которых с живой жизнью не восстанавливаются непосредственно» [7,10]. Если перечисленные трактовки понятия «дискурс» применить к выступлениям политического характера, можно понять, почему о них говорят именно как о элементе политического дискурса.

Если подразумевается вербальный контакт между людьми, то обязательным является присутствие таких компонентов как «адресант», «адресат» и «информация». Об этом говорил Р. Якобсон. По словам Т.Б.Авериной, «Р.Якобсоном была предложена линейная модель для описания информационного процесса, которая включает передающего информацию (адресант), принимающего информацию (адресат) и канал связи между ними (сюда можно отнести структуры, при помощи которых осуществляется коммуникация)» [1,1]. Это также относится и к дискурсу, так как дискурс – это своего рода вербальный контакт между людьми. У него всегда есть адресант – тот, кто производит этот

дискурс, и адресат – тот, на кого он направлен, к кому он обращен. «Ядром дискурса является общение базовой пары участников коммуникации: адресант сообщения – порождающий и отправляющий устное/письменное сообщение, адресат сообщения – слушающий/читающий и декодирующий сообщение» [6,255]. Адресант, то есть говорящий, произносит свою речь не просто так. У него есть определенная цель, а именно, донести информацию до адресата, то есть слушающего, и тем самым тем или иным способом воздействовать на него. Это подтверждает и Т.Б.Аверина, говоря: «коммуникация, инициируемая адресантом, предполагает речевое воздействие, имеющее целью вызвать определённую реакцию адресата» [1,1]. Воздействовать на адресата значит изменить его мнение по поводу той или иной ситуации, убедить его в чем-то и т.д. Вопрос адресанта непосредственно связан с вопросом авторства речи, т.к. тексты политиков не всегда составляются ими лично. Однако А.П.Чудинов говорит, что «автором выступления считается тот, кто его произносит и, самое главное, берет на себя ответственность за него» [12,73].

Так как предметом анализа является дискурс парламентариев, следует подробнее рассмотреть проявление данных факторов в парламентской речи. Адресантом в выступлениях депутатов является политик – представитель какой-либо партии, движения или фракции. Он преследует цель заставить своих слушателей согласиться с идеями, которые предлагает он и его партия. Принять эти идеи должен его адресат, а именно, общественность. Также адресатом является не только общественность, но и остальные члены парламента, перед которыми со своей речью выступает депутат законодательного органа. Однако основной целью для политика будет все же оказать воздействие на общественность. «По причине двойственности адресата депутаты находятся в сложной позиции в вопросе отбора языковых средств воздействия, ведь публичная речь предназначена конкретной публики, знание и привычки которой обуславливают принципы композиции и выбор средств убеждения» [11,27].

Выше было упомянуто, что дискурс – является речью, рассматриваемая как целенаправленная социальная акция. Мы принимаем данное определение и к политическому дискурсу, т.к. любое политическое выступление, любая политическая речь возникает с определенной целью, а именно с целью тем или иным образом воздействовать на адресата. По мнению А.П.Чудинова, как он излагает свою позицию в книге «Политическая лингвистика», воздействие является одной из

функций политической коммуникации. Он утверждает, что: «политическая коммуникация призвана эмоционально воздействовать на граждан, формировать в их сознании соответствующую политическую картину мира» [12,83]. Таким образом, воздействие и является основной функцией политического дискурса, которой определяются его составляющие.

Соответственно такие факторы как адресат и адресант можно назвать внешними факторами, формирующими дискурс, то есть каркасом дискурса, то «информацию» можно назвать внутренним фактором, наполняющим это каркас.

Важной характеристикой той информации, которую передают политики в процессе своих выступлений своему адресату, будет являться наличие в ней элементов социокультурного фактора. Как было отмечено выше, речь политических деятелей порождается с целью оказания воздействия на адресата. А воздействие для того, чтобы быть эффективным, должно содержать информацию, близкую слушателю; информация нацелена на соответствующую аудиторию. Политикам для этого нужно обращаться к экстралингвистическим факторам, апеллировать к культурным представлениям и знаниям адресата о мире, о стране, о жизни. Так, например, Е.И.Шейгал утверждает, что политики в своих речах пользуются «тезаурусом прецедентных высказываний и текстов» [13, 220]. «Прецедент (лат. Praecedentis – предшествующий) – это случай, имевший место ранее и служащий примером или оправданием для последующих случаев подобного рода» [8, 297]. В социокультурном контексте этими «случаями» могут являться исторические, политические и любые другие события, которые закрепились в памяти у всего народа. Е.И.Шейгал выделяет 4 характерные черты феноменов:

1. Они хорошо известны всем представителям лингво-культурного сообщества, имеющие сверхличный характер.

2. Актуальны в когнитивном плане (познавательном и эмоциональном) – в национальном менталитете существует инвариант их восприятия.

3. Обращение к ним постоянно возобновляется в речи представителей лингвокультурного сообщества и не требует дополнительной расшифровки или комментария.

4. Обладают ценностной значимостью для определенной культурной группы [13,220].

Из этих характеристик четко видно, что прецедентные феномены не просто существуют в сознании определенной группы, а образуют определенную когнитивную базу. «Когнитивная база – это определенным образом структурированная совокупность знаний и представле-

ний, которыми обладают все представители того или иного лингвокультурного сообщества» [8, 67]. Иначе говоря – это то, что роднит людей друг с другом. Соответственно, когда политик упоминает какой-то прецедентный феномен, будь то событие или высказывание, он тем самым вызывает у большинства своих слушателей теплые чувства, вызывает их симпатию и располагает к себе.

Одной из разновидностей политического дискурса считается устная форма политической речи, выступление. «Политическая речь – это устный политический текст, который произносится политиком перед массовой аудиторией» [5,17]. Парламентские дискуссии и выступления, которые станут объектом исследования нашей работы, являются разновидностью устного политического текста, наряду интервью, приветственным словом, инаугурационным обращением, и т.д. Соответственно, стоит поближе рассмотреть характерную черту политических речей.

В политической лингвистике существуют два понятия – «политический язык» и «политическая речь». Некоторые специалисты утверждают, что политики используют особый вариант языка, который и называют политическим языком. Е.И.Шейгал приводит пример такой точки зрения, цитируя А.Н.Баранова и Е.Г.Казакевич, которые говорят: «Политический язык – это особая знаковая система, предназначенная именно для политической коммуникации: для выработки общественного консенсуса, принятия и обоснования политических и социально-политических решений» [13,28]. Другие же, наоборот, утверждают, что «собственно языковые черты своеобразия политической коммуникации немногочисленны, и они не выходят за рамки грамматических и даже лексических норм русского языка» [12,32]. Так, например, А.П. Чудинов говорит, что «политический язык – это, конечно, не особый национальный язык, а ориентированный на сферу политики вариант национального языка» [12, 33].

Е.И.Шейгал выделяет не только понятие «политический язык», но и такое понятие, как «язык политики». Последнее она определяет как «терминологию и риторiku политической деятельности, где политики выступают в своей профессиональной роли» [12, 32]. Она не утверждает, что это полностью другой, особый национальный язык, а только говорит, что язык политики – это «один из профессиональных подязыков – вариантов общенационального языка» [12,30]. В свою очередь, «политический язык» она не относит к профессиональной сфере. Он является «ресурсом, открытым для всех членов языкового сообщества, он связан со специфическим использованием общенарод-

ного языка как средства убеждения и контроля, или, иными словами, это язык, применяемый в манипулятивных целях» [12,32].

В связи с таким большим количеством разных точек зрения по поводу вопроса выделения понятия «политический язык» не представляется возможным проводить исследование, основываясь на этом понятии. Однако существует более конкретное понятие «политическая речь», которая и является средством выражения того, что называется «политический язык» или «язык политики». Это можно увидеть из определения понятия «политическая речь». А.П.Чудинов говорит, что «политическая речь – это использование общенародного языка в процессе создания политического текста» [12, 34].

Исследователь поясняет: «Речь политика... должна быть понятна всем, и в то же время некоторые ее детали должны уловить только “посвященные”. Политик должен говорить именно так, как требуют его статус и ситуация, и вместе с тем выражать собственную позицию. Слова политика должны быть концентрированным выражением мнения его избирателей, и вместе с тем он должен выражать собственную точку зрения, оказывать влияния на политические настроения в обществе» [12, 52].

Политический дискурс в большинстве случаев носит институциональный характер. Социальными институтами, представители которых обычно и произносят эти речи, принято считать: правительство, парламент, муниципалитет и т.д. А их представителями соответственно являются президент, депутат, премьер-министр, лидер партии и т.д.

Итак, из всего сказанного выше можно сделать вывод, что политик в своем выступлении для осуществления главной функции политического дискурса – воздействия на адресата – выбирает определенную стратегию и тактики осуществления выбранной стратегии. В зависимости от стратегии ней сочетаются те или иные характеристики политической речи. Средством выражения данных стратегий, тактик в речи является язык.

Многие смотрят на разговорную речь как на один из стилей языка.

Итак, для разговорной речи характерна особая лексика, а точнее, значительная лексическая свобода – это окказионализмы, слова-эрзацы, слова-губки или диффузы (штуковина, бандура), экспрессивные синонимы с повышенной эмоциональностью, слова сленгового характера (кошмар, ну и жарыща, прикольно, круто и т.д.). Чтобы понять большинство из этих слов, например, такие как «штуковина» или «бандура» в русском языке, нужен контекст, в котором они были употреб-

лены. В этом контексте они и будут наделены тем или иным смыслом. Стоит также отметить, что в разговорной речи помимо этой лексики используются «фразеологизмы, пословицы, поговорки, жаргон».

Происходит это в двух случаях. Такое употребление элементов разговорной речи можно объяснить проявлением политиком излишней эмоциональности. Второй случай употребления разговорной лексики в политическом дискурсе – это, как и в случае с политической лексикой, функция воздействия.

Использованная научная литература

1. Аверина Т.Б. Адресант. Словарь- справочник «Эффективное речевое общение» (базовые компетенции). Сибирский федеральный университет. Красноярск, 2014 С. 1.
2. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. Ярцева В. Н. М.: Советская энциклопедия, 1990. Эл. ресурс: Власов Г. Р. Экспансия разговорности в современных средствах массовой информации // Вестник ЧелГУ. 2013. №21 (312). С. 109
3. Борисова И. Н. Русский разговорный диалог: структура и динамика М.: 2009 КД “ЛИБРОКОМ” - С. 326
4. Власов Г. Р. Экспансия разговорности в современных средствах массовой информации // Вестник ЧелГУ. 2013. №21 (312). С. 109
5. Гулей М. Д. Лексико-грамматические особенности и композиционная структура французской политической речи: (на мат-ле выступлений Шарля де Голля и Жака Ширака): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 2004. С. 17.
6. Кожетева А. С. Языковая объективация адресанта и адресата в дипломатическом дискурсе. Теория и практика общественного развития. №1, 2012. С. 255
7. Кубрякова Е. С. Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты М.: Институт языкознания РАН, 2000 С. 10
8. Латышева В. Л. Признаки и функции прецедентных феноменов // Вестник ИрГТУ. 2011. №1 (48). С. 297
9. Попова Е. С. Текст и дискурс: дифференциация понятий// Молодой ученый. - 2014. - №6. - С. 641
10. Сиротинина О. Б. Разговорная речь //Эффективное речевое общение (базовые компетенции). – 2014. – С. 508-509.
11. Уржумцева А. О. Языковые особенности политического дискурса. Дисс. ... канд. филол. наук. Москва, МГУ, 2009. С. 27
12. Чудинов А. П. Политическая лингвистика: учеб. пособие — 4-е изд. М.: Флинта: Наука, 2012. С. 73

- 13.Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: Дис. ... д-ра филол. наук. Волгоград, 2000.
14.Ноеу М. (1983 - 4), "The place of clause relational analysis in linguistic description", English Language Research Journal, 4:1 - 32

Ülfət İbrahim

Xülasə

Fransa siyasi müzakirələrində nitq registrinin elementlərinə dair

Məqalə fransız siyasi debatlarında danışq nitq elementlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Müasir dünyada ədəbi normanın demokratikləşməsi, danışq dilinə uyğunlaşması prosesi davam etməkdədir. Tədricən danışq dilin elementləri siyasi diskursa daxil olmağa başlayır. Beləliklə, siyasətçilərin nitqində danışq nitq elementlərindən istifadəsinin getdikcə artması müşahidə olunur. Məqalə müəllifi siyasətçilərin nitqinə nitq reyestrinin elementlərinin nüfuz etməsi və yayılmasının səbəblərini öyrənməyə çalışır. Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, danışq nitq elementlərinin istifadəsi siyasətçilər tərəfindən artıq emosionallıq təzahürü ilə izah edilə bilər. Siyasi diskursda danışq leksikasının istifadəsi təsir funksiyası ilə əlaqələndirilir.

Ulfat İbrahim

Summary

About the elements of the speech register in the French political debate

The article is devoted to the study of the elements of the speech register in French political debates. In the modern world, there is a democratization of the literary norm, its convergence with the spoken language. Gradually, elements of the spoken language begin to penetrate into political discourse. Thus, in the speech of politicians, the use of elements of spoken language is increasingly observed. The author of the article tries to find out the reasons for the penetration and functioning of the elements of the speech register in the speech of politicians. The study proves that the use of elements of colloquial speech can be explained by the manifestation of excessive emotionality by politicians. The second use of colloquial vocabulary in political discourse is, as in the case of political vocabulary, the function of influence.

Rəyçi: fil.f.d. N.Seyidova

fil.f.d., dos. Şəmsinur Aslanova
ADU

MENTAL LEKSİKA VƏ NİTQ EMALININ MƏRHƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *nitq emalı, mental leksika, konseptləşdirmə, formalaşdırma.*

Keywords: *speech processing, mental vocabulary, conceptualization, formation.*

Ключевые слова: *обработка речи, ментальная лексика, концептуализация, формирование.*

Biz danışıq zamanı hər hansı bir sözün axtarışı üçün xüsusi səy göstərdiyimizin çox da fərqi yoxdur: saniyədən də az müddət ərzində öz mental leksikamızdan, dil bilikləri yaddaşımızdan, orta hesabla 150000 söz ehtiyatı olan bazadan bizə lazım olan əsas sözü tapmalı oluruq [1, 74]. Bundan sonra sözləri düzgün söz sırasına salır, şəxs və hal sonluqlarını əlavə edir və informasiyanın ötürülməsi üçün artikulyator jestləri planlaşdırmalıyıq. Bütün bunlara əlavə olaraq, hələ biz nitqin yaranmasının bütün mərhələlərində ünsiyyət situasiyasının pragmatik aspektlərini də nəzərə almalıyıq. Amma bəzən elə də olur ki, biz hansısa nitq xətalara yol verir və bu zaman danışıq sisteminin yenidən emalına daha gərgin nəzarət etməli oluruq. Amma elə həmin xətalər uğurlu nitq emalı üçün hansı proseslərin tələb edilməsi və ümumiyyətlə bizim mental leksikamızın necə təşkil olunması barədə təsəvvür yaradır. Bütün bu məlumatlar tədris təcrübəsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki bunlar vasitəsilə danışıq, oxu, yazı və dinləmədə yardım və səhvlərin düzəlişinin fərqli tərzdə baş verdiyi göstərilir. Məs., öyrənmənin hansısa bir cümlədə səhv hallandırdığı sözü bir neçə dəfə təkrarlamasına ehtiyac yoxdur, çünki bu onun növbəti cümlədəki hallanmada yenidən səhv etməyəcəyinə zəmanət vermir. Digər bir tərəfdən, koqnitiv sahədə emal prosesinə uyğun gələn strategiyadan istifadə isə leksikanın yaranmasını sürətləndirir və söz axtarışını daha effektiv formalaşdırma bilər.

Əslində biz dili necə yaradır və emal edirik? Nitq emalı prosesi ünsiyyətin mədəniyyət xüsusiyyətləri ilə necə əlaqəlidir? Ümumiyyətlə nəyə görə bütün bu biliklər tədris üçün bu qədər vacibdir? Bu sualları cavablandırmaq üçün ilk öncə nitq istehsalı prosesinin əsas mərhələləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Bununla yanaşı nitqdə baş verən xətalara dair tədqiqatlardan əldə olunan digər məlumatlara əsasən danışıqın yaranmasının ayrı-ayrı prosesləri

də əyani olaraq izah edilməlidir. Növbəti addımda nitq istehsalı və qəbulu arasında oxşar və fərqli cəhətlərin təsviri verilməlidir. Yekunda əldə olunan məlumatlara əsasən danışığın emalının həm kontekstual amillərini, həm də mədəniyyət xüsusiyyətlərini nəzərə alan nitq emalı modeli təqdim olunacaqdır. Bu nəzəri biliklər həmçinin öyrənlərin ümumilikdə yaranmış səhvlərini düzəldən dil tədrisi üçün də çox vacibdir.

Bunun üçün nail olmağa çalışdığımız məqsədlər aşağıdakılardır:

– Nitq emalı mərhələləri və onların əsasında baş verən psixolinqvistik proseslərlə tanış olmaq və anlamaq;

– Danış-banlama və nitq istehsalı prosesinin xüsusiyyətlərini təsvir etmək;

– Səhvlərin həqiqətən yarana bildiyi nüansları müəyyənləşdirmək və nitq emalı prosesini məqsədli şəkildə dəstəkləmək;

– Dərs təcrübəsi üçün nitq emalı prosesi haqqında vacib bilikləri müəyyənləşdirmək.

Nitq emalının necə tez başa gəlməsi prosesi özü artıq təəccübləndirici bir haldır. Yəqin ki, burada baş verən müxtəlif vəziyyətləri hiss etmişiniz: danışiq (və ya analogi olaraq, yazı) zamanı ətrafımızda baş verənlərə, eyni zamanda qəbul etdiyimiz və eşitdiklərimizə cəld və uyğun reaksiya yetərli deyil. Bu cür gedişat danışdığımız və ya yazdığımız situasiya ilə birlikdə bizə aid informasiyanın planına da təsir edir. Bunun üçün biz düzgün sözlər, düzgün qrammatika və uyğun intonasiya (və ya analogi olaraq, yazı zamanı uyğun ifadə forması) seçməliyik. Biz danışığı heca-heca, söz-söz, cümlə-cümlə deyil, mətnlər və kontekstlər daxilində planlaşdırır və istehsal edirik. Eyni zamanda bizim danışiq planımız və istehsalımız həmişə dəyişikliklərə açıq olmalıdır, bunu danışiq situasiyasının dəyişilmiş mühit şərtləri tələb edir. O halda biz ya danışiq prosesini dayandırır, ya da planı dəyişdiririk. Məlumdur ki, fərqli adresatlar bu kimi tapşırıqları fərqli tərzdə tez və özünə-məxsus yerinə yetirirlər. Məs., kiminsə qarşısındakını nəzərə almadan (kim-dənsə sitat gətirmək) öz məlumatlarını davamlı olaraq söyləməsi və ya öz dediyini və ya qarşısındakının indicə dediyini təkrarlaması halları qıcıqlandırıcı sayılır. Yəqin ki, sizə belə situasiyalar çox yaxşı tanışdır. Eyni zamanda adresatın özünün belə hiss etmədiyi bu kimi vərdişlərinin olması da çox yorucudur. Məs., tez-tez rast olunan (nə?) (belə desək), (faktiki olaraq) və ya daha çox tələbə referatlarında rast olunan, əslində heç kimə lazım olmayan, verilmiş suala /bəli elədir/ cavabının verilməsi. Burada monitor düzgün fəaliyyət göstərmir – yəni əslində nitq xətalərində olduğu kimi müdaxilə etmək, arzuolunmaz halları aradan qaldırmaq və ya zəruri olduqda düzəlişlər etmək lazımdır.

Qaydaya görə, nitq istehsalı elə sürətlə baş verir ki, burada, artikulyasiya prosesindən başqa, onun əsasını təşkil edən planlaşdırma, formalaşdırma və artikulyasiya prosesləri güclə hiss olunur. V.Leveltin modelinə görə, nitq istehsalının başlanğıc nöqtəsi [6, 93] nəyin deyilməsinin vacib olduğu danışmaq niyyətidir. Danışığın niyyəti adresatın elmi bazasından lazımi informasiyaların aktivləşməsinə səbəb olur. Bundan sonra adresat həmin aktivləşmiş informasiyadan kontekstə, situasiyaya və ünsiyyət məqsədinə uyğun gələnini seçir. Bu filtrasiya prosesinin nəticəsi məlumatın informativ məzmununu hesab olunur. Daha sonra bu informasiyalar sıralanır və bir xətlə formada istifadə olunur. Nəhayətdə, əgər lazım olarsa, monitor məlumatı kontekstə uyğunlaşdırmaq üçün ilkin olanı dəyişməli lazım gəlir. Bu proses bəyindən böyük diqqət tələb edir və bu zaman adresat nitq emalını mümkün dərəcədə avtomatlaşdırmağa çalışır. Bu proseslər əlavə olaraq aşağıda koqnitiv və linqvistik yanaşmalara uyğun gələn və neyrolinqvistik tədqiqatları dəstəkləyən (müq. et: Pris 2010) Levelt modeli əsasında aydınlaşdırılacaqdır (1989, 1999).

Növbəti mərhələ konseptləşdirmədir. Konseptləşdirmə mərhələsi onunla fərqlənir ki, burada adresat öz niyyətini danışmaqdan əvvəlki vaxtda məlumat şəklində formalaşdırır [6, 98]. Bu iki addımın ardıcılığı ilə baş verir. İlk öncə niyyətini aktivləşdirməyə çalışan adresat biliklərində olan lazımi informasiyalardan makro planı yaradır. II addımda danışmaqdan əvvəlki vaxtda məlumatın kommunikativ situasiyaya uyğunlaşdırılması əsasında mikro plan yaradılır. Danışmaqdan əvvəlki vaxtda məlumatın buna uyğunlaşmasına fərdi və ya situativ əlaqə və mətn fokus-strukturunun müəyyənləşdirilməsi kimi aspektlər də aid edilir [2, 39]. Əlaqə deyəndə, səhnələrin müxtəlif üsullarla ünsiyyət məqsədinə uyğunlaşdırılmış vəziyyəti başa düşülür [4, 81], məs., növbəti cümlədə olduğu kimi:

1. Taxta körpü güclü külək tərəfindən dağıldı;
2. Güclü külək taxta körpünü dağıtdı.

Bu nümunələr göstərir ki, Langakerin məna prinsipinə uyğun olaraq, formalaşdırma ümumi səhnənin konkret elementini digərlərindən fərqli olaraq xüsusilə qeyd edə bilər. Burada cümlənin məğzi ya taxta körpünün, ya da küləyin üzərinə düşür. Eyni qalmış ifadə strukturuna baxmayaraq, intonasiya vasitəsilə məğz ifadənin digər elementi üzərinə köçürülə bilər. Hətta ümumiləşdirilmiş səhnələr belə adresant dəyərləndirməsinə görə müxtəlif cür qurula bilər:

3. Yohannes mənim çantamı oğurladı.
4. Yohannes mənim çantamı götürdü.
5. Yohannes səhvən mənim çantamı götürdü.

Leveltə görə, Mətn-Fokus-Strukturuna sahəsində tematik uyğunlaşma aktual diskurs vəziyyətinə görə təşkil olunur. Məs., bununla nə qədər informasiyanın əvvəlki mətnlər vasitəsilə və ya danışığ təərəfdəşinin mövcud bilikləri əsasında əldə edildiyi nəzərə alınır. Bu Leveltin təbirincə “discourse record” əsasında həyata keçən diskurs arxivinin bir növüdür.

Bir sıra adresatlar tərəfindən eyni səhnələrin müxtəlif dil reallaşması kimi özünü göstərməsindən məlum olur ki, bir səhnə müxtəlif cür konseptləşdirilə bilər. Siz bunu özünüz də kiçik bir eksperiment vasitəsilə nəzərdən keçirə bilərsiniz: Dostunuza kontekst haqqında məlumat vermədən, növbəti şəkildəki fəaliyyəti bir cümlə ilə təsvir etdirin:

Restoran səhnəsi

İfadələr bir-birindən səhnə dəyərləndirilməsinə və orada verilmiş elementlərə nəzərən necə fərqlənir? Fokusda kim və ya nə durur? Müxtəlif ifadələr xüsusiyyətlərinə və əlaqələrinə görə bir-birilə hansı münasibətdədirlər?

Konseptuallaşma başa çatdıqdan sonra konsepsiya müəllifindən qəbul edilən xəbəre formalaşdırma mərhələsində leksik biliklərdən istifadə edilərək müəyyən bir linqvistik forma veriləcəkdir. Bunun üçün vacib leksik biliklər mental leksikadan köməkçi nəzəriyyə və leksem formasında istifadə olunacaqdır. Köməkçi nəzəriyyə semantik və sintaktik informasiyalar daşıyıcısıdır. Leksemlərdə isə bundan fərqli olaraq qrammatik informasiyalar toplanmışdır (məs., fonem, morfem və heca strukturları) [6, 64]. Leksikanın danışığıdakı əsas vəzifəsi köməkçi nəzəriyyə və leksemlərdən istifadə edərək, sözlərə düzgün məna və forma verməkdən ibarətdir. Formalaşdırma mərhələsinin ayrı-ayrı proseslərini əyani olaraq göstərmək üçün aşağıda nitq

xətaları tədqiqatının nəticələrini qeyd edəcəyik. Bu tədqiqat sahəsi yalnız ifadələrin səbəbini araşdırmaq və danışmaq istehsalının müəyyən hissələrində baş verən prosesləri izah etməklə məşğul olur. Maraqlısı odur ki, nitq istehsalı prosesləri yalnız eyni ifadə içərisində verilmədikdə müəyyən oluna birlirlər. Məs., söz dəyişməsi deyərəkən, /Vier der acht/ (səkkizin dördü) filmi mən oxumuşam deyəndə, prosesin bir hissəsi arzu olduğu kimi baş tutmadı. Burada nəzərdə tutulan /sehen/ (görmək) sözünün əvəzinə yaxın mənalı söz olan /lesen/ (oxumaq) işlədildi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, informasiyalar nitq istehsalında (ya görmək, ya da oxumaq) müəyyən vəziyyətə qədər qorunub saxlana bilər və yanlış leksik konsept seçilməsinə gətirib çıxara bilər Dell, Schwartz, Martin, Saffran & Gagnona görə nitq xətalının bu forması faktiki olaraq özünü əksər vaxtlar bu şəkildə göstərir. Bu həm də ona dəlalət edir ki, uyğun söz axtarışı və istehsalında öncəliklə semantik aspekt başlıca rol oynayır. Nitq xətası ilə bağlı başqa bir nümunə: *Man darf sich eben nicht in die Ärzte von Händen geben* [5, 73]. Burada söhbət seçilmiş sözlərin sintaktik strukturda yanlış ardıcılıqla verilmiş söz yerdəyişməsindən gedir. Buradan belə çıxır ki, sözlərin seçimi və sırası mənalı sintaktik struktur formasında fərqli prosesləri təsvir edir. Qayda üzrə eyni qrammatik kateqoriyaya aid olan sözlər (isim, feil, zərf və başqaları) işlənmə yerlərini dəyişirlər. Nitq xətasının başqa bir növü Stranding (fırlatma) və ya morfem dəyişimi kimi təsvir olunur [2, 63]. /Ich laufe dich auf dem Haltenden/ Bu nümunədə /halt-/ və /lauf-/ morfemlərinin yeri dəyişdirilərək cümlədə verilir. Morfem dəyişimindən məlum olur ki, seçilmiş morfemlər nitqin yaranma prosesində sintaktik struktur üzrə yanlış yeri tutmuşlar. Söz kontaminasiyası və ya sözlərin yanlış işlədilməsi hadisəsi göstərir ki, nitq istehsalında semantik və sintaktik proseslərlə yanaşı fonoloji proseslər də öz təsirini göstərir. /Tu doch die Eier in die Schlüssel (Spalek 2010: 58)/ nümunəsində fonoloji və ya orfoqrafik cəhətdən oxşar olan sözlər əsas sözün yerinə işlədilmişdir. Bu o deməkdir ki, tələffüz reallaşmamışdan öncə, müəyyən vaxt müddətinə artikulyator əlamətlər aktivləşir və bu zaman fonoloji və orfoqrafik cəhətdən yaxın olan sözlər yanlışlıqla axtarılıb tapılır. Nəhayətdə, “spoonerismus” (qondarma) adlanan hadisədə analoji artikulyator əlamətlərə malik iki seçilmiş fonemin yeri dəyişik düşür, [3, 126] məs., /ein bunderschönes Wuch/. Bütün nitq xətalrı göstərir ki, formalaşma zamanı bəzi proseslər mövcud olur ki, Levelt bunu aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- Leksik seçim (məna və sintaksis)
- Morfoloji kodlaşma
- Fonoloji kodlaşma
- Fonetik kodlaşma

Leveltə görə formalaşmanın sonuncu mərhələsində məlumatın fonetik planı dayanır. Bu plan artikulyar reallaşma üçün lazımı instruksiyalara malikdir. Artikulyasiyanın sonrakı və sonuncu mərhələsində həmin plan artikulyar aparatın müvafiq məqamlarında yerinə yetirilir. Bu zaman neyronlar sisteminin müxtəlif hissələri aktivləşir ki, onların da köməyilə sözügedən planın artikulyator icrasına nəzarət edilir. Bu mərhələ digər konseptləşdirmə mərhələsindən fərqli olaraq, yüksək avtomatlaşdırılmaya malikdir, elə buna görə də bu, təcrübəyə tətbiq edilən adresatdan elə də böyük diqqət tələb etmir.

Levelt və digərlərinin modellərində (1999) müxtəlif mərhələ və proseslər bir tərəfdən modular (bir mərhələnin sonu digərinin başlanğıcıdır) və digər tərəfdən artımlıdır. (Sxem 4.2 bax) Sonuncu onu göstərir ki, növbəti prosesin başlanması üçün əvvəlki proseslər tam şəkildə yekunlaşdırılmalı deyil. Top-down işləmə imkanını (yuxarıdan aşağıya doğru) təmin etsə də, aşağıdan yuxarıya doğru olan proseslər (məs., formulatordan konseptualizatora doğru düzəliş) Levelt və digərlərinin modellərində (1999) nəzərə alınmır.

Levelt və tərəfdarları nitqin yaranmasında özünü yoxlamaya xidmət edən, yəni monitor kimi, daha bir komponenti nəzərdən keçirirlər. Bu komponentlə istər deyilmiş ifadənin (overt speech), istərsə də tam şəkildə formalaşdırılmamış ifadənin düzəlişini etmək mümkündür, məs., növbəti cümlədə verildiyi kimi: /Wir können das Mot ... äh das Auto nehmen/. Belə özünüdüzəltmə (korreksiya) nitqin yaranmasının erkən mərhələlərində “daxili nitq” (internal speech) (Levelt 1983) dəyərləndirilməsi və ya preverbal məlumatın konseptə uyğunlaşdırılması (dəyişdirilməsi) zamanı təşkil oluna bilər. Sonuncu hal, məs., L2 nitqinin istehsalında preverbal məlumat formalaşdırma səviyyəsində leksikallaşdırma problemi əsasında elə uyğunlaşdırılır və sadələşdirilir ki, bu da uğurlu leksik informasiyaya təminat verir [7, 161]. Bu göstərir ki, monitor nitq yaranması prosesinin bütün sahələri ilə əlaqədardır və bu səbəbdən müxtəlif sahələrdə konkret düzəlişlər etmək iqtidarına malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aitchison, Jean. Wörter im Kopf. Eine Einführung in das mentale Lexikon. Tübingen: Niemeyer, Akamatsu, 1997
2. Dietrich, Rainer. Psycholinguistik. Sammlung Metzler: Vol. 342. Stuttgart: Metzler, 2007
3. Harley, Trevor A. The Psychology of Language: From Data to Theory (4th ed.). Hove: Psychology Press, 2014

4. Langacker, Ronald W. Cognitive grammar as a basis for language instruction. In: Robinson, Peter & Ellis, Nick. C. (Hrsg.), Handbook of Cognitive Linguistics and Second Language Acquisition. 2008. - New York: Routledge, P. 66 – 88.
5. Leuninger, Helen. Reden ist Schweigen, Silber ist Gold. Gesammelte Versprecher (2. Aufl.), 1993. - Zürich: Ammann.
6. Levelt, Willem J. M. Producing spoken language: A blueprint of the speaker. In: Brown, Colin M. & Hagoort, 1999
7. Poulisse, Nanda. A theoretical account of lexical communication strategies. In: Schreuder, Robert & Weltens, Bert (Eds.), The Bilingual Lexicon. 1993. - Amsterdam: John Benjamins, P. 157 – 189.

Şəmsinur Aslanova

Summary

About mental vocabulary and stages of speech production

This article discusses issues related to how our language knowledge is formed in mental vocabulary and at what stages of speech processing. In addition to all this, we still must take into account the pragmatic aspects of the communication situation at all stages of speech formation. In fact, how do we create and process a language? How is speech processing related to the cultural characteristics of communication? In general, why is all this knowledge so important for learning? To answer these questions, we must first identify the main stages of the speech production process. At the same time, based on other information obtained from studies on speech errors, individual speech formation processes should also be explained visually. The next step is to describe the similarities and differences between the production and reception of speech. Based on the final information received, a speech processing model will be presented that takes into account both contextual factors and cultural characteristics of speech processing. This theoretical knowledge is also very important for teaching the language, which corrects the mistakes of students in general.

Şəmsinur Aslanova

Резюме

О ментальной лексике и этапах производства речи

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с тем, как наши языковые знания формируются в ментальной лексике и на каких этапах обработки речи. В дополнение ко всему этому, мы все же должны учитывать прагматические аспекты ситуации общения на всех этапах речевого формирования. На самом деле, как мы создаем и обрабатываем язык? Как процесс обработки речи связан с культурными особенностями общения? В общем, по-

чему все эти знания так важны для обучения? Чтобы ответить на эти вопросы, мы должны сначала определить основные этапы процесса производства речи. В то же время, основываясь на другой информации, полученной из исследований по речевым ошибкам, отдельные процессы формирования речи также должны быть объяснены визуально. Следующим шагом является описание сходства и различий между производством и приемом речи. На основе полученной окончательной информации будет представлена модель обработки речи, которая учитывает как контекстуальные факторы, так и культурные особенности обработки речи. Эти теоретические знания также очень важны для преподавания языка, что исправляет ошибки учащихся в целом.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Abdullayeva

Nigar Bəşirova
ADU-nun dissertantı

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *frazeologizm, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizm, ədəbi sitatlar, qanadlı sözlər.*

Key words: *phraseological unit, proverbs, sayings, aphorism, literary citation, winged words.*

Ключевые слова: *фразеологизм, пословицы, поговорки, афоризмы, литературные цитаты, крылатые слова.*

Frazeologizmlər dilin üç ən mühüm funksiyasından – ünsiyyət, xəbər vermə və təsir etmə funksiyalarından ancaq sonuncusunun yerinə yetirilməsində fəal iştirak edir. Başqa sözlə, dildə üslubi-ekspressivliyin təmin olunmasından ötrü lazımdır, frazeologizmlər işlətmədən bədii nitqi və ya danışıq dilini qurmaq çətindir. Bu vahidlər dilin ünsiyyət və xəbərvermə funksiyalarının ekspressivlik-emosionallıq cəhətindən zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Frazeologiyada mübahisə doğuran ən kəskin problemlərdən biri sabitliyin frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət olub-olmamasıdır. Təəssüf ki, dilçilikdə sabitlik frazeologizmləri müəyyənləşdirən əsas, bəlkə də yeganə meyar kimi, qəbul edilmişdir. Nəticədə, bir çox kateqorial əlamətlər diqqətdən kənar qalmış və frazeologiyanın hələ də dilçilikdə, müstəqil bir şöbə kimi, təsbit olunmasına imkan verilməmişdir. Frazeoloji vahidlərin çox zaman “sabit birləşmələr” adı ilə verilməsi, əslində onları həm forma, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişilməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bir çox belə vahidlərin bu gün də frazeologiyaya aid olub-olmamasına təminat verə bilmirik.

Frazeologizm, frazeoloji vahid sözlərin semantik cəhətdən sərbəst olmayan birləşməsidir. Bu birləşmə onunla sintaktik quruluş formasına görə yaxın olan söz birləşməsi və cümlə kimi, nitq prosesində yaranmır. Frazeologizm dayanıqlı məna və müəyyən leksik-qrammatik tərkib kimi nitq aktında üzə çıxır. Leksik komponentlərin mənalardakı semantik sürüşmələr, dayanıqlıq və təkrar canlandırma frazeologizmin qarşılıqlı əlaqəli universal və fərqləndirici əlamətidir.

Dilin frazeoloji sistemin həm qısa (əsl frazeologizmlər), həm də genişləndirilmiş (buraya frazeoloji ifadələr və frazeoloji ibarələr əlavə edilir) variantlarında feili və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr külli miqdarda mövcuddur [6, s.196].

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölgüsü mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri;
- 2) frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsiplərinə görə tipləri;
- 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri;
- 4) frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri;
- 5) frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri;
- 6) frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri.

Frazeologizmin forması: a) komponentlərin tərkibi, b) frazeologizmin sərhədi, c) komponentlərin variantları, ç) fakultativ komponentlər, d) frazeologizmin quruluşunu əhatə edir.

a) Müasir ingilis dilinin frazeologizmləri iki və ya daha da artıq komponentdən ibarət olur (komponentlərin əsas və ya köməkçi nitq hissələrinə aid olduğunu nəzərə almayaraq).

b) Frazeologizmin sərhədi onun bütün komponentlərini əhatə edir, frazeologizmin komponenti olmayan müxtəlif sözlər frazeologizmin sərhədini keçə bilər, amma onlar sabit məna baxımından komponentlərlə bağlı olurlar.

c) Variantlıq hadisəsi, (leksik, qrammatik) frazeologizmin komponentlərinin dəyişmə hadisəsi, onun formasının xüsusiyyəti və bu xüsusiyyətin müxtəlif şəkildə təzahürüdür: frazeologizmin hər komponenti dəyişə bilər, idiomatik ifadənin tərkibində leksik dəyişiklik ifadənin komponentlərindən biri və ya hər ikisi sinonim, ya da sinonim olmayan sözlə əvəz ediləndə, belə hallarda ifadənin mənası pozulmur, incə məna çaları meydana çıxır.

ç) Frazeologizmdə komponentlərin sayı müxtəlif ola bilər, nitqdə o bütöv, və ya natamam tərkibdə işləyə bilər, yəni bəzi frazeologizmlərdə ayrı komponentlər çıxarıla bilər, başqalarında isə yox.

d) Frazeologizmlər söz birləşməsindən və ya sadə cümlədən əmələ gəlir.

Ayrı-ayrı dilçilər frazeoloji sistemin əhatə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürür. Vaxtilə frazeoloji sistem haqqında ciddi hədudlar müəyyənləşdirilmişdi, lakin frazeologiya fənninin sonrakı inkişafı “frazem” anlayışının genişləndirilməsi ilə nəticələndi. Hazırda dilin frazeoloji sistemi dedikdə, buraya idiomatik ifadələr, paremioloji vahidlər, həmçinin “müəllifli frazeologizmlər” adlanan vahidlər şamil edilir.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər, ravayətli ifadələr, obrazlı ifadələr, atmacalar, aforizmlər, ədəbi sitatlar, hikmətli sözlər, qanadlı sözlər kimi anlayışlar müasir dilçilikdə geniş yayılmışdır və alimlər, bir qayda olaraq, onların hamısının dilin *frazeoloji sistemində* mövqeyi haqqında yekdil fikrə gəlmişlər. Bu frazeologizmlər içərisində aforizmlər, ədəbi sitatlar və qanadlı sözlər müəllifi məlum olan vahidlər kimi diqqəti cəlb edir və ayrıca araşdırılmağa layiqdir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji makrosistemdə ən güclü idarəetmə xüsusiyyətinə özlərinə xas mənada müstəqil işləmə bilməyən frazeologizmlər malikdir.

Onlar mütləq şəkildə özlərinə təyinedici üzv edir və onu idarə edirlər. Məsələn: “dəli şeytan deyir (ki)” idiomu nitqdə elə bu şəkildə deyilib, üstündən ötülə bilməz. Bu ifadə mütləq özünə budaq cümlə şəklində təyinedici komponent tələb edir: “dəli şeytan deyir ki, dur bu saat baş götür get...”, “dəli şeytan deyir ki, açıb hamısını danış...”, “bir dəli şeytan deyir ki, yapış yaxasından...”, və s.

Frazeoloji vahidin iştirakı ilə formalaşan budaq cümlə tamamlıq budaq cümləsidir. Habelə: “mind one’s own affairs”, “mind one’s own business”, “mind you do it...”, “mind you do that...”, “make smb.’s mind easy...”, “make smb. easy in his mind...”, “put smb.’s mind at ease...”, “set smb.’s mind at rest...” və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, idiomatik vahidin idarəetmə xüsusiyyəti burada iki planda reallaşır: struktur və semantik.

Struktur cəhətdən qovuşmanın özü qapanmış olduğundan, işləndiyi mətni mürəkkəb cümlə şəklinə salır. Semantik baxımdan isə, “dəli” və “şeytan”ın dediyi mənfi hadisə, fikir və hərəkətlə bağlı olduğundan budaq cümlədə verilmiş fikir mənfi mənə çalarına malik olmalıdır.

“Baş götürüb getmək”, “açıb hamısını danışmaq”, “yaxasından yapışmaq” hərəkətlərinin yeri olmadıqda bunları etmək “dəli şeytan”ın təhriki ilə ola bilər. Yaxud “Bir dəli şeytan deyir ki, dur bu saat elçi göndər...”, “Bir dəli şeytan deyir ki, bu yığdığın pulları yetim-yesirə payla...”, “Dəli şeytan deyir ki, get onlara kömək et...” kimi cümlələrdə də struktur əvvəlkilərdən fərqlənir.

Semantik cəhətdən isə, mənə çaları dəyişir: artıq burada budaq cümlələrdəki fikir obyektiv şəraitdə müsbət hadisə, fikir və hərəkət kimi qiymətləndirilir, lakin onların yerinə yetirilməsini “şeytan buyurursa”, bu həmin fikrə düşən adamın özünün, ümumiyyətlə, bu fikrə qədər mənfi səciyyəsi-ni, mövqeyini açıqlamış olur.

Deməli, idiom semantik cəhətdən cümlədəki ümumi, bütöv fikri idarə edir. “Canım sənə desin...” idiomu da nitqdə ayrıca işlənmişdir. Bu idiomatik

ifadə, əvvəlki kimi, mütləq mürəkkəb cümlə yaradılmasını tələb edir və budaq cümləni idarə edir.

Məna idarəsinə gəlincə, əslində yaranan mürəkkəb cümlədə tautoloji mövqeyi ilə fərqlənən idiom. Həmin mətnin emosional-ekspressivlik oreolunu idarə edir: “canım sənə desin” ifadəsi iştirak edən cümlə üslubi cəhətdən neytral ola bilməz.

Müqayisə et: “Gəldilər-getdilər, canım sənə desin ki, lap zəhləmizi tökdülər, amma işlərini də gördülər...”, “Canım sənə desin, hətta sən də bunu bacarmazsan...”, “Конечно, вы не обидетесь, если я потолкую с вами со всей откровенностью...”, “Amma canım sənə desin, lap canlara deyən oğlandır...”, ingilis dilində: “to speak well for smth.” – “Her manners speak well for her upbringing”; “plain speaking” – “But you’re not so thin-skinned as to take offence at a little plain speaking, I’ll be bound” (B.Shaw, “Cashel Byron’s Profession”, ch.VI); “wish smb.God speed” – “Need I say more, Lord Essex, and need I wish you God speed and good luck in this vital mission you are undertaking?” (J.Aldridge, “The Diplomat”, ch.22) və s.

İfadə cümlədə emosionallığı artırır, etirafın intensivliyini təmin edir. Beləliklə, bu qəbildən olan frazeoloji vahidlər daxil olduqları mətni ikili şəkildə idarə edir: struktur və semantik cəhətdən.

Müəllifli frazeologizmlər dilin və ifadə tərzinin tarixi inkişafı nəticəsində deyil, fərqli alimlərin, yazıçıların, publisistlərin və başqalarının tərəfindən birdən-birə yaradılır, ümumi ədəbi dildə və yüksək intellektə malik dil daşıyıcılarının nitqində işlədilməyə başlayır. A.A.İzotova qeyd edir ki: “Çox vaxt romandakı frazeologizmlər qəhrəmanların hiss və duyğularını təsvir etmək üçün istifadə olunur” [4, 5]. Müəllifli frazeologizmlər hər hansı bir elmi, bədii, ictimai-siyasi mətndən seçilir və başqa-başqa yeni mətnlərdə “təkrar istehsal” buraxılır, lakin bu zaman frazeologizmin birinci yaradıcısı olan müəllifin adı ilə əlaqələndirilir. Ümumi ədəbi dildə və oradan da geniş xalq kütlələrinin danışq dilində işlənmə tezliyinin artması bu növ frazeologizmlərin sonrakı inkişafına iki cür təsir göstərir:

a) frazeologizmlərin leksik tərkibində və qrammatik strukturunda müəyyən dəyişiklik aparıla bilər, lakin ümumi semantikasını öz dəyərini saxlamış olur;

b) müəllifli frazeologizmin uzun müddətdən sonra müəllifsiz frazeologizmlər, məsələn, atalar sözləri, zərb-məsəllər, rəvayətli ifadələr və s. cərgəsinə keçməsi, başqa sözlə, onların müəlliflərinin unudulması müşahidə oluna bilər.

Müəllifli frazeologizmlər digər oxşar vahidlərdən özünün mətnlik dərəcəsinə görə, mütəhərriklilik qabiliyyətinə görə və başqa dillərə tərcümə olunmaq imkanlarına görə fərqlənir.

Müəllifli frazeologizmlərin aşağıdakı spesifik əlamətləri qeyd olunur: qanadlı sözlər, aforizmlər, ədəbi sitatlar.

Qanadlı sözlərdə ritm və intonasiya bütövlüyü vacib deyil. Beyt və ya misra formasında olarsa, ritmik və intonasiya uyğun tutuma malik ola bilər. Lakin əksərən nərsdən yayıldığı üçün ritmik və intonasiyalı konstruksiyalıq bu frazemlərdən ötrü səciyyəvi deyil.

Qanadlı sözlərin paralel quruluşlu sintaktik vahidlərdən yaranması məsələsi ehkam sayıla bilməz, hətta belə müvazilik (paralelizm) müşahidə olunduqda belə, nitqdə işlədilmə məqamında model “sökülə” bilər.

Vəzn və qafiyə məsələsi qəti deyil. Yalnız poetik əsərlərdən yayılarkən vəzn-qafiyə gözlənilir, lakin işlədilmə məqamında məşhur kəlmə elliptik qısaldıla bilər, yəni vəzn və qafiyə məsələsi pozular.

Qanadlı sözlərdə vaxt ibrətamiz məsləhət və ya nəsihət verilmir: funksional cəhətdən buna heç ehtiyac da yoxdur. Başlıca məqsəd mətnin ekspressivlik-emosionallıq səviyyəsini qaldırmaqdır.

Tərkibi yalnız bircə sözdən – reminissentik addan da ibarət ola bilər ki, bu əlamət yalnız qanadlı sözlərə xasdır. Komponentlərin sayı meyar deyil, lakin model həddən ziyadə genişləndirilmir.

Fikrin bitkin ifadə tərzini etalon sayılmır. Əksinə, çox vaxt “yayı atıb, oxu gizlədirlər”. Belə frazeologizmlərin mənası əsasən onların tarixçələrinə kilidlənmiş olur və onlar daha çox məzmun çalarına malik olur. Nümunələr: Hamlet, Otello, Loğman, Sizif zəhməti, Troya atı, Milyonçunun dilənçi oğlu; Yupiter, sən hirslənirsən, deməli, müqəssirsən; Mənə dayaq nöqtəsi verin, yer kürəsini məhvərindən oynadım; Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu, və s.

Aforizmlər mütləq şəkildə cümlə formasında olur, geniş konstruksiya şəklində təzahür edir.

Mətnəndən seçilir, lakin ikinci mətnə daxil edilmir, mətnəndən ayrı işlədilir. Mətnə salınsa, hökmən “filankəs demişkən” qeydi ilə, yaxud buna bənzər bir qeydlə müşayiət olunur.

Sual yarana bilər: Niyə müəlliflər aforizmlərdən istifadə edirlər? Bir mətnəndə harada olmağından asılı olmayaraq, yazıçılar aforizmlərdən istifadə edərək müşahidələri və ya fəlsəfi fikirləri ağıllı və qısa şəkildə ifadə edirlər. Aforizmlər böyük ideyaları doğuran qısa ifadələr olduğundan, yazıçılar tez-tez onlardan əsərin mərkəzi mövzuları üçün stenoqram kimi istifadə edirlər.

Aforizmlərdə ifadə olunan fikir motivləşmiş və şəffaf olur. Hikmətə-mizlik, nəsihət, yol göstərmək səciyyəsi vardır: sanki yaşlı və təcrübəli nəslin təcrübəsindən irəli gələn müşahidələri yeni nəslə, ictimaiyyətin müxtəlif qruplarına çatdırmaq üçün seçilir (atalar sözləri ilə müqayisə etsək). Məsələn: “Easy come, easy go. He who hesitates is lost. The early bird gets the worm. All for one and one for all. Early to bed, early to rise, makes a man healthy, wealthy, and wise. Give a man a fish and you feed him for a day; teach a man to fish and you feed him for a lifetime. Actions speak louder than words.”

Aforizmlərdə emosionallıq oreolu özünü göstərir, ekspressivlik azdır.

Ədəbi sitatlar - həmcə ən böyük frazem sayıla bilər. Ədəbi sitatlar hər hansı bir mətndən yalnız müvəqqəti işlədilmək üçün seçilə bilər və hansısa başqa bir mətndə irəli sürülmüş fikri qüvvətləndirmək, hansısa konsepsiyanı sübut etmək üçün işlədilir.

İşlədildiyi təkrar mətndən kənarında sitatların mənası öz əhəmiyyətini itirə bilər, buna görə də mətndən kənarında artıq diqqəti cəlb eləmir və uzun konstruksiyaya malik olduğu üçün tezliklə yaddan çıxır, yalnız təbliğ elədiyi fikir qalır.

Ədəbi sitatlar yalnız seçilib işlədildiyi mətn üçün əhəmiyyətlidir. Odur ki, mətndən kənara çıxıb, nə dil, nə də nitq vahidinə çevrilə bilmir. Əslində çox böyük güzəştə frazeoloji sistemə daxil edilir.

Ədəbi sitatlar yalnız yazılı nitqdə işlədilir. Düzdür, aforizmləri də, sitatları da əzbərləyən şəxslərə rast gəlmək olar, lakin bu fərdi səciyyə daşıyır.

Aforizmlərə və sitatlara aid nümunələr, məsələn, ana dilimizdə:

“Mən elə adamlar tanıyıram ki, onlar tək-cə çəkmələrini insan yağı ilə yağlamaq üçün başqalarını öldürə bilərlər” (Şopenhauer).

“Dağ olub dağlara arxalanmasan, Sovurar tozunu küləklər sənin” (Səməd Vurğun).

İngilis dilində misallar: “All we have to decide is what to do with the time that is given us...”, “It is a far, far better thing that I do, than I have ever done; it is a far, far better rest I go to than I have ever known...”, “You have brains in your head. You have feet in your shoes. You can steer yourself any direction you choose. You’re on your own. And you know what you know. And YOU are the one who’ll decide where to go”, “It matters not what someone is born, but what they grow to be”.

Yuxarıda göstərilən üsullar personajların görünüşünü rəngli şəkildə göstərməyə kömək edir, həmçinin xarakterlərin, hisslərin və davranışların açıqlanmasına kömək edir [4, 89].

Müasir dövrdə müəllifli frazeologizmlərin hamısı beynəlxalq səciyyə daşıyır və dünyanın mədəni dillərinə iki yolla yayılır:

a) onların formalaşdığı elmi, elmi-kütləvi, ictimai-siyasi, bədii əsərlər, yəni orijinal tərcümə olunur və buradan frazeologizm seçilir;

b) frazeologizm anadilli mətndən seçilir, sonra isə frazeoloji özü tərcümə edilib başqa dillərə yayılır.

Hər iki yolun sonunda müəllifli frazeologizm beynəlxalq əhəmiyyət qazanır: xalqlar arasında müştərək, ortaq ifadələr yaranır. Tarixən həmişə bu proses baş vermişdir və bu gün də davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, 1989, 364 s.
2. Adilov M.M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri, Bakı, 1992, 151 s.
3. Ismailova D.A. Teaching English as a Foreign Language, Baku, 2011, 316 p.
4. Izotova A.A. Английская фразеология: аллюзии, идиомы, метафоры, Сб.статей М., МАКС Пресс, 2014, 92 с.
5. Ronald M. & Eastwood J. A Basic English Grammar, Oxford, Oxford University Press, 1982, 384 p.
6. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli Dillərdə Fəli Birləşmələrin Tipoloji Təhlili. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2008, 862 s.
7. Valiyeva N.Ch. Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. Science and Education, Baku, 2014, 288 p.

Nigar Bəşirova

Summary

The specific peculiarities of the phraseological system of Modern English

This article is devoted to the study of the specific features of the phraseological system of modern English. Such concepts as proverbs and sayings, parables, figurative expressions, meaningful expressions, aphorisms, literary quotes, winged words, wise sayings are common in modern linguistics, and most scholars, as a rule, agree that they are part of the phraseological system language.

One of the most acute problems of phraseology is whether stability is a categorical characteristic of phraseological units. Unfortunately, stability in linguistics has been accepted, perhaps as the only criterion for defining phrases.

Phraseologism, phraseological unit is a semantically free combination of words. This combination is not found in the speech process, since it is a phrase and sentence that are closely related to the syntactic structure. Phraseologism manifests itself in a speech act as a fixed meaning and a kind of lexical and grammatical composition.

Semantic slides, constancy and reproduction in the meaning of lexical components are a universal and distinctive interconnected feature of phraseological unit.

The form of phraseological units and based on various principles, some classifications of phraseological units are considered in this article.

Нияр Баширова

Резюме

Специфические особенности фразеологической системы современного английского языка

Данная статья посвящена исследованию специфических особенностей фразеологической системы современного английского языка. Такие понятия, как пословицы и поговорки, притчи, образные выражения, осмысленные выражения, афоризмы, литературные цитаты, крылатые слова, мудрые изречения распространены в современной лингвистике, и большинство учёных, как правило, согласно с тем мнением, что они входят в состав фразеологической системы языка.

Одна из наиболее острых проблем фразеологии заключается в том, является ли стабильность категориальной характеристикой фразеологизмов. К сожалению, стабильность, в лингвистике была принята, возможно, как единственный критерий для определения фраз.

Фразеологизм, фразеологическая единица - это семантически свободная комбинация слов. Эта комбинация не встречается в речевом процессе, поскольку представляет собой словосочетание и предложение, которые тесно связаны с синтаксической структурой. Фразеологизм проявляется в речевом акте как фиксированное значение и некая лексико-грамматическая композиция. Семантические слайды, постоянство и воспроизведение в значении лексических компонентов являются универсальным и отличительным взаимосвязанным признаком фразеологизма.

Форма фразеологизма и основанные на различных принципах, некоторые классификации фразеологизмов рассматриваются в данной статье.

Rəyçi: fil.e.d., prof.N.Vəliyeva

Röya Abdurahmanova
ADU

TÖRƏMƏ QRAMMATİKA MODELƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAFI

Açar sözlər: *sintaktik quruluş, ağac budaqlanması, hərəkət, törəmə qrammatika, alt struktur, üst struktur, universal qrammatika, minimalist proqramı.*

Key words: *syntactic structure, tree diagram, movement, generative grammar, deep structure, surface structure, universal qrammatika, minimalist program.*

Ключевые слова: *синтаксические структуры, древовидная схема, движение, генеративная грамматика, глубинная структура, поверхностная структура, универсальная грамматика, минималистская программа.*

Dilin insanlar arasında ən mühüm ünsüyyət vasitəsi olması hamıya məlumdur. İnformasiya mübadiləsi ünsüyyət zamanı baş verir. Müxtəlif dil vahidləri, cümlə və sintaktik bütövlər bu informasiyanı bizə nəql edir. Bu prosesin idarə olunmasını sintaksis öz öhdəsinə götürərək bazis rolunu oynayır və informasiyanı ötürür. Sintaksis bu prosesi dil vahidlərinin köməyi ilə həyata keçirir.

“Sintaksis” latın dilində “birləşmə”, “tərtibat” mənası bildirir. Sintaksisin əsas vəzifəsi aşağı səviyyəli dil vahidlərini daha yüksək səviyyəli dil vahidləri şəklində birləşdirmək, onları ünsüyyət vasitəsinə çevirməkdir. Məlum olduğu kimi, sintaksisin əsas məsələsi cümlələrin qurulması və formalaşması, dilin sintaktik səviyyəsinin mexanizmini işə salmaqdır. Lakin onun funksiyası təkcə bununla məhdudlaşmır, sintaktik səviyyə nəinki cümləni, hətta birləşməsinin öyrənilməsinə də ehtiva edir. Sintaktik vahid kimi söz birləşməsi müxtəlif tammənəli sözlərin birləşməsinə özündə təcəssüm etdirir [4, 5].

Dilin sintaktik quruluşunun dil qurumunun digər sahələrlə nisbətdə daha gec formalaşan mürəkkəb hadisə olması dil nəzəriyyəsində müxtəlif dilçilər tərəfindən qeyd olunmuşdur. E.S.Skoblikovaya görə, dildə istifadə olunan vahidlər sabit deyil. O, məhz bu baxımdan sintaktik sistemləri digər sistemlərdən fərqləndiyini qeyd etmişdir. Dildə yeni sözlər demək olar ki, yaradılmır, əksinə biz daima yeni cümlələr yaradırırıq və onları anlayırıq. Hər bir dilin sintaktik kodu mövcuddur və bu kod da öz növbəsində müəyyən qaydalara tabedir. Mövcud qaydalar isə dil daşıyıcıları tərəfindən yerinə yetirilməlidir. E.S.Skoblikovaya görə dil daşıyıcısının özünü əslində bu qaydaları bilən kimi aparması kifayətdir. O, bunu qrammatiklik adlandırır [5].

F. de Sössürün dilçilyə bəxş etdiyi dil və danışq dixotomiyasından fərqli olaraq N. Xomskinin əsərlərində dildən kompetensiya və performansın vəhdətini təşkil edən amil kimi bəhs edilir. Alim kompetensiyanı dil daşıyıcısının dil bilikləri ilə, performansını isə bu biliklərdən konkret situasiyalarda istifadə olunması prosesi ilə eyniləşdirir [7].

N.Xomski dil daşıyıcısının performansını deyil kompetensiyasını linqvistik nəzəriyyədə əks olunmasını düzgün hesab edərək yetirməsi olduğu L.Blumfeldin deskriptiv məktəbinə qarşı çıxmış olur. Bununla da o dilçiliyi yeni bir məcraya yönəlmiş olur.

Dili cümlələr toplusu hesab edən N.Xomskinin linqvistik tədqiqatlarının əsasını sintaksis təşkil edir.

N.Xomski generativ qrammatikanın vəzifələri barədə yazmışdır ki. “Mənə elə gəlir ki, bu ümidverici yanaşma dil hadisələrini və əqli fəaliyyəti mümkün qədər dəqiqliklə təsvir etsək, həmin hadisələri mümkün qədər maksimum izah edəcək nəzəri aparatın işlənməsinə çalışmaq və nəhayət, hazırkı mərhələdə nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirilmiş əqli strukturlarını və proseslərini hər hansı bir fizioloji mexanizimlərə aid etmədən və yaxud əqli funksiyaları “fiziki səbəblər” baxımından şərh etmədən dil hadisələrinin təşkili və funksiyası prinsiplərini aşkarlamaqdır” [1, 35].

Törəmə qrammatikanın inkişaf tarixi olduqca dinamik hesab olunur. Transformasion Qrammatika (*Transformational Grammar*) ilə başlanğıcını götürən bu nəzəriyyənin əsası N.Xomski tərəfindən 1955-1957-ci illərdə qoyulmuşdur.

N.Xomskinin “*Syntactic Structures*” adlı ilk fundamental əsəri 1957-ci ildə nəşr olundu. Bu işdə prinsipial yenilik sintaksisə müraciət deyil, dilin təsvirinə olan diqqət əvəzinə, ümumi bir nəzəriyyənin işlənilib hazırlanması probleminin qarşıya qoyulması idi. 20 səhifədən az olmasına baxmayaraq bu əsər dilçilik elmində inqilab yaratmış hesab olunur. Bu əsərdən sonra N.Xomski tərəfindən dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan bir sıra dəyərli əsər yazılmışdır [9].

XX əsr üçün dilçiliyə yeni düşüncə tərzinin gətirilməsi N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. O, dili riyazi formulların köməyi ilə aşmağa cəhd göstərmiş və buna müvəffəq olmuşdur. Generativ-transformasiyon nəzəriyyəsinin ana xəttini az sayda qaydalara əməl edərək, çox sayda cümlə qurmaq ideyası təşkil edir [9].

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, danışan və dinləyən öz ana dilində saysız-hesabsız sayda tamamilə yeni cümlələr qurmaq iqtidarındadır. Mövcud cümlələr heç kəsin demədiyi və eşitmədiyi olmaqla bərabər qrammatik cəhətdən düzgün hesab olunur.

Daha sonra müəllif 1965-ci ildə bu nəzəriyyəni bir az da genişləndirərək Standart Nəzəriyyə (*Standart Theory*) başlığı altında mahiyyətə eyni, lakin daha da mütəşəkkil bir nəzəriyyənin əsasını qoymuşdur. N.Xomski bu nəzəriyyə ilə qrammatik funksiya anlayışını işlətməyə başlamışdır, belə ki, o bu nəzəriyyədə qrammatik kateqoriya əvəzinə qrammatik funksiya ifadəsinə yer vermişdir. Bundan əlavə, burada *NP-VP* (İİ-Fİ) anlayışlarından istifadə edilmişdir. *NP* əsasən cümlənin mübtədası və tamamlığı rolunda çıxış edir ki, orada da dominant olan *N* yəni isimdir. *VP* (Fİ) isə əksər hallarda cümlənin xəbəri rolunda çıxış edir və burada dominant olan mövqe *V* yəni feildir. Mövcud nəzəriyyəyə Leksikon ideyasını təqdim etdi. Alt qatı məna ilə üst qatı isə tələffüzlə əlaqələndirdi.

Məsələn: Alt qat: *Bill saw Bill.* (Bil Bili gördü)

Üst qat: *Bill saw himself.* (Bil özünü gördü)

Sintaktik səviyyədə sintaktik komponentlər digər komponentlərlə əlaqədirlər. Bu nəzəriyyədə alt qat cümlənin semantik izahını, üst qat isə fonetik izahını təqdim edir. Alt qatı üst qata çevirmək üçün transformasiya qaydaları tətbiq edilir bu zaman alt qat isə proyeksiya qaydalarına giriş rolunu oynayır. Bu qaydaların tətbiq olunması ilə semantika təqdim olunur. Fonetik qaydaların tətbiqi ilə isə fonetik realizasiya törəyir. Bu nəzəriyyə dilin anadangəlmə yəni fitri olması fərziyyəsini və adekvatlıq səviyyələrini inkişaf etdirdi. Dilə yiyələnən uşaq ətrafdakıları müşahidə zamanı eşitdiklərindən linqvistik təcrübə qazanır və daxil olunan informasiya dil şöbəsinə ötürülür daha sonra isə instinktiv olaraq analiz edilir və öyrəniləcək qrammatika hazırlanır. Beləliklə, dil şöbəsinə daxil edilən informasiya uşağın təcrübəsi və dil şöbəsinin əldə etdiyi isə öyrənilən dilin qrammatikasıdır. Daha sonra o, eyni dildə danışan müxtəlif insanların qrammatikanın inkişaf etməsi yönündə vahidliyi və sürəti baxımından genetik bələdçinin olması fikrini irəli sürür. O, bunu “fitri hipoteza” adlandırır. Xomskinin “fitri hipoteza”nı sübut etmək üçün sonrakı arqumenti belə bir fakta əsaslanır ki dilə yiyələnənə tamamilə instinktiv və qeyri-ixtiyari fəaliyyətə söykənir. Çünki insan şüurlu olaraq öz doğma dilinə yiyələnməyi seçmir və həmçinin bu fəaliyyət bələdçisiz həyata keçirilir. Xomskinin fikrinə əsasən əgər insanlar bioloji olaraq daxili dil şöbəsi ilə təmin edilibsə uşaqlar istənilən təbii dili öz doğma dilləri kimi qəbul edə bilirlər. Buna görə də dil şöbəsi ilə U.Q. nəzəriyyəsi birgə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Dil mənimsəməsini N.Xomski öz nəzəriyyəsinin adekvatlığı üçün istifadə edir. Uşaq dilinin formalaşmasını (təxminən 7 yaşına qədər başa çatır) mexaniki biheviorist modellərlə izah etmək olmur. Bu, az müddətdir. Buna baxmayaraq uşaq bu yaşda dildə mümkün olan bütün cümlələrin müəyyən

miqdarını mənimsəyir ki, bütün ünsiyyət məqamlarında dil kompetensiyasını nümayiş etdirməyə qabil olur. Bunu da yalnız XVII əsrdən bu yana məlum olan Liabnisin “*innate ideas*” konsepsiyası izah etməyə qadirdir, yəni verilmiş koqnisiya prinsipləri dilöyrənmədə aktivləşir və bu heç də hər şeyi öyrənmək deyildir, bu da bütün dillər üçün eynidir və beyində digər koqnitiv proseslərlə əlaqəlidir [3, 285].

Qrammatikanın adekvatlığı barədə F.Veysəlli “Struktur dilçiliyinin əsasları” adlı kitabında belə qeyd etmişdir: əsas məsələ qrammatika dildə danışanın anlamını adekvat şəkildə necə modelləşdirə bilər? Burada 3 adekvatlıq fərqləndirilir: müşahidə, deskriptiv və izahat adekvatlığı, onlar iyerarxiya yaradır, ilk öncə mətndə faktların müşahidəsi başlayır, deskriptiv qrammatika olur. Üst qatdakı oxşarlıqların gizləndiyi struktur fərqlərini də tapmağı buraya aid etmək olar. İzahat adekvatlığı elə bir nəzəriyyənin yaranmasını tələb edir ki, o, verilmiş ilkin dil faktlarının qrammatik cəhətdən düzgünlüyünü göstərsin, yəni o, dilin forması haqqında teoriya kimi danışır. N.Xomski bunu yalnız generativ qrammatikanın edə biləcəyini iddia edir [3, 283].

N.Xomski yazır ki, universal qrammatika bilgisi geniş mənada ruhun anadangəlmə xüsusuyyətidir. Bu qaydalar və prinsiplərdən ibarət verilmiş sistem çox cuzi və, həqiqətən, bizim ixtiyarımızda olan təcrübə bazisi əsasında sonsuz miqdarda cümlələrin forma və mənasını müəyyənləşdirir, bu da bizim bilgi və fikrimizin sonsuz olması deməkdir [3, 283].

Mövcud nəzəriyyədən transformasiyanın refleksivləşməsi və idarə və əlaqə nəzəriyyəsinin başlanğıcı kimi bəhs olunurdu.

Bu nəzəriyyənin ardınca isə alim 1970-ci ildə mövcud nəzəriyyənin təkmilləşmiş forması olan Genişlənmiş Standart Nəzəriyyəni (Extended Standart Theory) dilçiliyə təqdim etdi. İfadə (Söyləm) quruluşu qaydalarını “*X bar*” nəzəriyyəsi ilə əvəz etdi. Bu nəzəriyyədə alt qat semantikanı təqdim edir, lakin üst qatın semantikaya da təsiri mövcuddur. “Leksikonun” əsas komponentin yəni alt qatın tərkibində mövcudluğu qeyd edilir və ona subkomponent statusu verilir. Leksikonun daxil edilməsi ilə birgə bazis komponentə fonoloji sintaktik və semantik əlamətlər daxil olur. Müxtəlif leksik transformasiyalar vasitəsilə bu əlamətlər bazis komponentinin mücərrəd “P” markerinə çevrilir. Daha sonra isə qrammatik transformasiyaların tətbiqinə başlanılır. Bu transformasiyalar vasitəsilə üst qatlar bərpa olunur. Nəhayət bu konsepsiyanın son mərhələsi olan yoxlanılmış və genişlənmiş standart nəzəriyyə meydana gəlir [3, 286].

Əvvəlki nəzəriyyənin təkmilləşdirilmiş forması olan Genişləndirilmiş standart nəzəriyyədə cümlənin semantik reprezentasiyasında üst qatın olduğu kimi, alt qatın da müvafiq rolunun olması əsaslandırılmışdır [6, 123].

Xüsusi qaydalara tabe olan quruluşları tədricən daha geniş və ümumi olan məhdudiyətlərlə (binding condition-birləşdirmə şərti, complex NP Constraint-i) inkişaf etdirildi. Bu nəzəriyyə bir sıra kiçik nəzəriyyələri ehtiva edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- *X-bar Theory*-(X-bar Nəzəriyyəsi)
- *Theta Theory*-(Teta Nəzəriyyə)
- *Case Theory*-(Hal Nəzəriyyəsi)
- *Binding Theory*-(İdarəetmə Nəzəriyyəsi)
- *Bounding Theory*-(Qeyri-sərbəst Nəzəriyyə)
- *Movement rules (NP, Wh, Head)*- (Yerdəyişmə qaydaları)

Məhdudiyətlər quruluş əlaqələrinə (*c-command*, *m-command*, *government*) istinad olunmağa başlandı. Dil fakültəsi səviyyəsi (LF-Language Faculty) və Kəmiyyət bildirən sözün önə keçməsi (*QR*) kimi gizli köçmə anlayışları təqdim olundu. Bu bizim əsasən istifadə etdiyimiz nümunədir.

1980-ci illərdə geniş vüsət almış İdarə və əlaqə nəzəriyyəsi adını N.Xomskinin universal qrammatikaya həsr olunmuş eyniadlı əsərindən götürmüşdür [8].

İdarə və əlaqə nəzəriyyəsi (*Government and Binding*) N.Xomskinin digər mövcud nəzəriyyələrindən fərqlənən 1981-1986-ci illərdə təqdim olunmuş və daha yaxşı formalaşmış əsəri idi. Qrammatika olduqca modul xarakterə malikdir. Fərqli anlayışlar fərqli modullar tərəfindən idarə olunur. Bunların hamısı cümlənin qrammatik olması üçün uzlaşdırılmalıdır. Bu nəzəriyyə artan ümumiliyin məntiqi cəhətdən gücləndirilməsinə xidmət edir.

Bu nəzəriyyədə sintaksis üç səviyyəyə bölünür:

1. Məntiqi forma (*LF Logical Form*)
2. Alt qat (*D-Structure*)
3. Üst qat (*S-Structure*) [8/11]

İdarə və əlaqə nəzəriyyəsində alt qat və üst qat anlayışlarına müəyyən dəyişikliklər edilərək deep structure və surface structure anlayışları D-structure və S-structure anlayışları ilə əvəz olunmuşdur.

İdarə və əlaqə nəzəriyyəsində bütün dil quruluşlarına başçılıq edə biləcək ümumi prinsip və əlaqələrin yaradılması məsələsi üzərində diqqət cəmləşmişdir [6, 22].

Nəhayət, 1993-cü ildə N.Xomski Minimalist Proqramını (Minimalist Program) mütəşəkkil şəkildə işləmişdir. Dilçilikdə Minimalist Proqram törəmə qrammatikanın daxilində 1990-cı illərin əvvəllərindən bəri inkişaf edən əsas tədqiqat istiqamətidir. Proqram özünün əsasının müəllifin eyni adlı məqaləsindən götürmüşdür. Minimalist Proqram özünün yəni minimalizmin

imkan verdiyi bir çox istiqamətlərin elastikliyi ilə xarakterizə olunan tədqiqat üsullarına nail olmaq məqsədindədir. Nəticədə Minimalist Proqram qrammatik nəzəriyyənin inkişafına bələdçilik edə biləcək mücərrəd quruluş təqdim edir.

Minimalist proqramın məqsədi sintaksisdə çeşidləmə və yenidən başlanmanın həyata keçirilməsidir. Düzgün olanla başlanılmalı və sonra ehtiyac duyulan hər bir şeyə diqqətlə bəraət qazandırılmalıdır. Minimalist proqramın arxasında dayanan əsas məsələ sintaksisin getdikcə daha mürəkkəbləşmiş olması və yaxud izah olunmuş fenomenə əvvəlki yanaşmaların da mürəkkəb olmasıdır. Lakin, bu proqramın özündən əvvəl gələn sələfləri ilə oxşarlığı da mövcuddur, belə ki, hələ də “Teta rollar” öz hüququnu qoruyub saxlamış və budaqlanmalar əsasən əvvəlkilərlə müqayisədə eynilik təşkil edir. Minimalizimdə ağac budaqlanmasında yaxınlıq əsas məsələlərdən biridir. Leksik vahidlər müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir və onlar yoxlanılmaq və ya təyin olunmaq üçün bir-birinə yaxın mövqedə olmalıdır. Məsələn: Wh movement-də (Sual sözləri və ya sual əvəzliliklərinin yerdəyişməsində) sual sözünün wh xüsusiyyəti sual xüsusiyyətli bağlayıcı sözün “Wh” xüsusiyyətinin əksinə yoxlanılmalıdır, və bu prosesi həyata keçirmək üçün elementlər arasında oxşarlıq olmalıdır. Xüsusiləşdirici bağlayıcı ifadə (Spec CP) yaxın mövqe hesab olunur. Beləliklə sual sözü və sual əvəzliyinin Xüs. Bİ-yə köçməsinə ehtiyac duyulur.

Bütün bu fikirləri cəmləşdirsək deyə bilərik ki, törəmə qrammatikanın məqsədi dilin daxili qaydalarını (nüvə cümlələrini) aşkara çıxarmaqdır. N. Xomski danışanın mövcud nüvə cümlələrindən saysız-hesabsız cümlələr törətdiyini təsbit etdi. Daha sonra aşkara çıxmış cümlələr birləşərək insan dilini törədir. Törəmə qrammatika daha sonra təkmilləşərək maddi obyektlərdən və real hadisələrdən ayrı əqli təsəvvürlərin sistemli və iyerarxiyaləşdirilmiş formasını alır. N. Xomski bu nəzəriyyə ilə uşaqların öz ana dillərinə xas qrammatikanın üç universal strukturu ilə doğulduğunu təsbit etdi. Adlandırma və təsnifatlandırma prosesi zamanı dil insanların real və canlı təcrübəsindən ayrılaraq onların ideyaları, obyektlər və hadisələr haqqında düşüdükləri müəyyən bir sistemi yaradır.

Törəmə qrammatikası daxilində mövcud olan nəzəriyyələr təkmilləşdikcə N. Xomskinin alt və üst qat anlayışlarına münasibəti də dəyişmişdir belə ki, bu anlayışlar Minimalist Proqramda linqivistik nəzəriyyədən tamamilə xaric edilmişdir.

Minimalist Proqram öz inkişafının erkən mərhələsindədir. Son illər ərazidə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar öncə məlum dil hadisələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə eləcə də daha çox tipoloji cəhətdən müxtəlif dilləri səciyyələndirən yeni hadisələrin aşkarlanmasına təkan vermişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xomski N. Dil və təfəkkür/ İngilis dilindən tərcümə edəni və giriş məqlənin Müəllifi fil.e.d., prof. A.Y,Məmmədov, redaktəsi fil.e.d., prof.F.Y, Veysəllidir .- Bakı: Mütərcim, 2006, 151 səh.
2. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri.-Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2006, 86 s.
3. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008, 308 s.
4. Ломтев Основы синтаксиса современного русского языка.-М., Учпедгиз,1958, 166с.
5. Скобликова Е.С.Согласование и управление в русском языке.- М., Изд. «Комкнига», 2005, 226 с. Aitchison J. Linguistics. London: Hogger and Stoughton, 1999 p . 259 p.
6. Chomsky N. Aspects of the theory of Syntax.- Cambridge. MIT Press,1969,
7. Chomsky N. Lectures on Government and Binding. Walter de Gruyter, 1993,371p.
8. Chomsky N. Syntactic structures, The Hague.- Mouton 1957. 120 p.
9. Jespersen O.Growth and Structure of the English Language- L.,1924, 230 p.
- 10.Matthews P.H. Concise Dictionary of Linguistics.- Oxford:1978,410 p.
- 11.PDF www.public.asu.edu › ~gelderer › Radford 2009, 318 p.

Roya Abdurahmanova

Summary

The Historical Development of Models of the Generative Grammar

The present article is devoted to the one of the different schools of the generative grammar. The extended information about the universal grammar is provided in the article. Null Subject Parameter, Wh parameter, and Head Position Parameter are proved to be existing in present day English as well. Types of the universals are also dealt with. The article also deals with the investigation of the grammatical functions of the requirements of the Standart Theory. Besides, the grammatical adequacy is presented and analyzed in the article. It is proved, in the article, that Innateness Hypothesis is a complex process together with its elements. Moreover different schools demonstrating the development stages of the generative grammar provided in this article. Deep Structure and Surface structure are also taken into consideration which may have different settings in a given language. The Application of the syntactic relations is also dealt with. The closeness and differences of the Minimalist Program from other schools are also taken into regard.

Роя Абдурахманова

Резюме

Историческое развитие моделей генеративной грамматики

Данная статья посвящена информации об одной из других школ генеративной грамматики. В статье представлена расширенная информация об универсальной грамматике. Нулевой предметный параметр, параметр Wh и Главный Параметр Положения также, как доказано, существуют в современном английском языке. Также рассматриваются типы универсалий. Статья также посвящена исследованию грамматических функций требований Стандартной теории. Кроме того, в статье представлена и проанализирована грамматическая адекватность. В статье показано, что гипотеза врожденности является сложным процессом вместе со своими элементами. Более того, разные школы, демонстрирующие этапы развития генеративной грамматики, представлены в данной статье. Также принимаются во внимание Глубинная структура и поверхностная структура, которые могут иметь различные настройки в данном языке. Уделено внимание также Применению синтаксических отношений. Также приняты во внимание близость и отличия минималистской программы от других школ.

Rəyçi: dos. V. Ərəbov

Turan Əkbərli
BSU
turanzaaur@gmail.com

LİŇQVİSTİK VƏ ETNOQRAFİK LAKUNLAR

Açar sözlər: *lakunlar, ekvivalentlik, linqvistik lakunlar, etnoqrafik lakunlar.*

Key words: *lacunas, equivalence, linguistic lacunas, ethnographic lacunas.*

Ключевые слова: *лакуны, эквивалентность, лингвистические лакуны, этнографические лакуны.*

Dilçilikdə *lakun* anlayışına müxtəlif şərhlər verilir. Lakunların konkret bir tərfi yoxdur. Vereşaqın və Kostomarov onları “**ekvivalentsiz leksika**”, R.Budaqov “**Mətnin qaranlıq məqamları**”, V.Qaçev “**Qırıntı, artıq bir hissə**” (Заусеницы), Y.Stepanov isə bu ifadələri “**dilin semantik xəritəsində ağ ləkələr**” adlandırmışdır [1, 225]. Rus dilçiliyində lakun nəzəriyyəsi irəli sürülmüşdür. Lakunların təsnifatı problemi bir çox dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Verilən təsnifatlar müxtəlif dil prinsiplərinə əsaslanır. Q.A.Antipov, O.A.Donskix, İ.Y.Morkovina, Y.A.Sorokin “**Текст как явление культуры**” adlı əsərlərində lakunların dörd növünü müəyyən etmişlər: **subyektiv lakunlar, fəal-kommunikativ lakunlar, mətn lakunları və mədəni məkan (landşaft) lakunları** [6, 191].

İ.A.Sternin və onun həmkarları lakunların bir necə növünü təklif etmişlər: **maddi və mücərrəd lakunlar; ümumi və xüsusi lakunlar; dillərarası və dildaxili lakunlar; motivləşən və motivləşməyən lakunlar; nitq hissələri ilə əlaqəli lakunlar**[10].

Etno-psixolinqvistikada lakunların üç növü verilir: **dil lakunları** (leksik, üslubi, qrammatik lakunlar); **kulturoloji lakunlar** (etnoqrafik, psixoloji, davranış və kinesik lakunlar) və **mətn lakunları** [3, 94]

Məşhur rus dilçisi V.L.Muravyovun təsnifatı xüsusi maraq doğurur. O, lakunları sistemli şəkildə araşdıraraq, leksik lakunları iki böyük qrupa bölməyi təklif edir: **linqvistik və etnoqrafik lakunlar** [2, 147]. Linqvistik lakunlar nisbi, mütləq, vektor və üslubi lakunlara, etnoqrafik lakunlar isə nisbi, mütləq, vektor və assosiativ lakunlara bölünür [2, 147].

Y.S.Stepanov öz növbəsində lakunları yalnız mütləq və nisbi olmaqla iki yerə bölmüşdür [3, 93].

Gəlin V.L. Muravyev tərəfindən verilən təsnifatı diqqətlə incələyək. **Mütləq linqvistik lakunlar** müəyyən bir anlayışı ifadə edən söz və ya sabit

söz birləşməsinin müqayisə olunan iki dildən birində olub, digərində olmaması ilə əlaqəlidir. Mütləq linqvistik lakunlara çoxlu sayda nümunə göstərmək olar. Məsələn: “**кипяток**” sözünü Azərbaycan və ingilis dillərində rus dilində olduğu kimi bir sözlə ifadə etmək mümkün deyil. “Кипяток” sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı “**qaynar su**”, ingilis dilində isə “**boiling water**” söz birləşmələri ilə verilə bilər. Rus dilində bir sözlə ifadə olunan “**именинник/именинница**” ifadəsinin də Azərbaycan və ingilis dillərində qarşılığını bir sözlə vermək olmur. Göstərilən söz Azərbaycan dilində “**ad günü keçirilən adam**”, ingilis dilində isə “**man or boy (woman or girl) celebrating his name day**” şəklində ifadə olunur. İngilis dilində müəyyən bir ictimai hadisə, əsasən də rəqs və qonaqlıqda utandığı və ya insanlar arasında tanınmadığı üçün kənar qalan, rəqsə dəvət edilməyən qız “**wallflower**” adlanır. Azərbaycan dilində bu sözün mahiyyətini ifadə edən söz yoxdur.

V.L.Muravyov “**Лексические лакуны**” kitabında mütləq lakunları söz və frazeoloji birləşmələrə bölmə [4, 7]. Müəllif kitabında rus və fransız dilləri nümunəsində lakunları müqayisə edir, mütləq lakunların hər iki növünə müxtəlif misallar gətirir. Yuxarıda sadaladığımız “**кипяток**” və “**именинник/именинница**” sözləri Azərbaycan və ingilis dillərində söz formasında olan mütləq lakun hesab olunur. Rus dilində “**одно**” affiksinin sözlərə qoşulması ilə formalaşan bir çox mürəkkəb sözlər (однокурсник, однолюб, однолетки və s.), eləcə də “**ровесник**”, “**сутки**” sözləri isə fransız dilində sözlə ifadə olunan mütləq lakunlardır. V.L.Muravyov frazeoloji birləşmə formasında olan mütləq lakunlara “**Доброе утро!**”, “**С приездом!**”, “**На здоровье!**” ifadələrini nümunə göstərmişdi. Bu ifadələr fransız leksikasında mütləq lakun hesab olunan rus frazeologizmləridir.

L.İ.Boqdanova qeyd edir: “Lakunlardan söz açdıqda mütləq vurğulama lıy ki, bu və ya digər sözün müqayisə olunan iki dildən birində olmaması həmin dildə sözlərin “qıtlığı, kasadlığından” xəbər vermir [3, 95]. O bunu daha çox cəmiyyətin verilən sözə tələbatının olmaması ilə əlaqələndirir.

Mütləq lakunlardan fərqli olaraq **nisbi lakunlar** təhlil olunan iki dildə müəyyən bir sözün istifadə tezliyi ilə əlaqəlidir. Bəzən müəyyən bir söz müqayisə olunan dillərin birində tez-tez istifadə olunduğu halda, digər dildə az tətbiq olunur, yaxud heç nəzərə çarpmır. Nisbi lakunlar iki dilin eyni qrammatik kateqoriyasında müşahidə olunur. Azərbaycan, ingilis və rus dillərində aşağıda verilmiş nisbi lakunlara nəzər salaq.

“**Kişilik**”, “**namus**”, “**qeyrət**” məfhumu ifadə edən “**папақ**” Şərqdə, xüsusən də Azərbaycan xalqı arasında böyük rəmzi mənə daşdığı üçün dilimizdə digər dillərə nisbətən daha geniş assosiasiyalar yaradır: milli rəqsimiz

olan **“Papaq rəqsi”**, milli bayramımız olan Novruzda **“digərlərinin qapısına papaq atmaq”** adəti, **“Azərbaycan kişininin papağı onun qeyrət simvoludur”** fikri, “papaq” məfhumu ilə əlaqəli yaranan müxtəlif atalar sözləri (**“Papaq başda yırtılar, başmaq ayaqda”**, **“Doğru danışanın papağı yırtıq olar”**, **“Qızı otaqlıya yox, papaqlıya ver”** və s.) və frazeoloji birləşmələr (**“papağını qabağına qoyub fikirləşmək”**, **“papağını qoltuğuna vermək”**, **“papağını göyə atmaq”** və s.).

İndi isə gəlin ingilis dilində verilmiş nümunələri nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, kenquru Avstraliyada hamının sevdiyi heyvandır və qitənin rəmzi hesab olunur. Bu səbəbdən Avstraliya ingiliscəsində **“kangaroo”** (kenquru) sözünün istifadə olunduğu çoxlu sayda slenq və frazeoloji birləşmələr mövcuddur: **a kangaroo court** (rəsmi olmayan mərhkəmə), **to have kangaroos in (one’s)/the top paddock** (dəli olmaq), **to be happy as a boxing kangaroo in fogtime** (qəmgin və narazı olmaq), **to kangaroo a car** (tez-tez dayanaraq maşını sürmək), **kangaroo dog** (kenquruları ovlamaq üçün istifadə olunan ov itləri) və s. **“Eucalyptus”** yaxud **“gumtree”** (evkalipt ağacı) Avstraliya təbiətinin simvolu hesab olunur. Avstraliya ingiliscəsində bu sözün işləndiyi xeyli slenq və frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar: **as mad as a gumtree** (dəli, çılğın adam haqqında), **to have gumleaves growing out of ears** (axmaq, səfeh insan haqqında), **to have seen one’s last gumtree** (təhlükədə olmaq) və s.

Rus dilində isə **“щука”** sözünün istifadə olunduğu bir çox ifadə mövcuddur. **“И щуку бросили в реку”** ifadəsi İ.A.Кривовun “Щука” (1830) təmsilindən sitat gətirilmişdir [9]. Digər bir ifadə **“по щучьему велению”** şərq slavyanların **“По щучьему велению”** (“Емеля дурак”) adlı xalq nağılından götürülmüşdür [5]. **“На то и щука в реке, чтобы карась не дремал”** ifadəsi isə “təhlükənin yaxınlaşması insanı daha diqqətli, ehtiyatlı olmağa vadar edir” mənasını daşıyır. Bundan əlavə “щука” sözü soyadları, yer və göl adlarının formalaşmasında istifadə olunur (дед Щукаръ, Щукин, Щукарев, озеро Щучье). Yuxarıda sadalanan nümunələrdən görüldüyü kimi, nisbi lakunlar bir dildə digər dillərə nisbətən daha geniş mənə daşıyır, müxtəlif slenq, frazeoloji birləşmə və atalar sözlərinin formalaşmasında iştirak edirlər. Həqiqətən də, Azərbaycan dilində “kenquru” (kangaroo) və “durna balığı” (щука) sözləri heç bir ifadə, birləşmə yaratmır. Eləcə də, “papaq” sözü ingilis və rus dillərində dilimizdə olduğu qədər geniş mənə ifadə etmir.

İki dilin leksik sisteminin müqayisəsi zamanı kəmiyyət fərqlərinin müşahidə olunduğu lakunlara da rast gəlmək olur. Kəmiyyət fərqi müqayisə olunan iki dildəki sözlərin mənə həcmələrində olan uyğunsuzluqdan irəli

gəlidir. Belə lakunlar **vektor lakunları** adlanır. V.L.Muravyov vektor lakunları ilə bağlı fikrini aşağıdakı bənzətmə ilə izah edir: Dilləri iki müşahidəçi ilə müqayisə etmək olar, onlardan biri hansısa bir əşyaya uzaqdan baxır, digər müşahidəçi isə predmetə yaxın yerdədir və daha xırda detalları fərqləndirir [4, 15]. Müxtəlif dillərdə verilən aşağıdakı nümunələrə nəzər salağ. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində **“barmaq”**, rus dilində **“палец”** və ingilis dilində **“finger”** sözləri mövcuddur və bütün əl və ayaq barmaqlarının əvəzinə istifadə olunur. Fransız dilində isə “barmaq” sözü lakun hesab olunur, çünki **doigts (əl barmaqları), orteils (ayaq barmaqları), pouces (baş barmaq)** sözlərini ümümləşdirən “barmaq” sözü bu dildə mövcud deyil. Digər bir nümunəyə nəzər salağ: rus dilində **“свекровь/свекр”** və **“теща/тесть”** sözlərinin qarşılığı uyğun olaraq Azərbaycan dilində **“qaynana/qaynata”**, ingilis dilində isə **“mother-in-law/ father-in-law”** şəklindədir. Göründüyü kimi, müqayisə olunan digər iki dildən fərqli olaraq rus dilində qadın və kişinin ana, atası fərqli adlandırılır (qadına görə onun həyat yoldaşının ana və atası – “свекровь/свекр”, kişiyə görə onun həyat yoldaşının ana və atası “теща/тесть” hesab olunur). Azərbaycan və rus dillərində qadın və kişinin ailə qurmasını ifadə edən **“ərə getmək”** – **“выходить замуж”**; **“evlənmək”** – **“жениться”** sözlərinin ingilis dilində ekvivalenti **“to marry”** şəklindədir. Yəni ingilis dilində həm qadın, həm də kişinin ailə qurması eyni sözlə ifadə olunur.

Bəzən müqayisə olunan iki dildə eyni məna daşıyan söz yaxud söz birləşməsinin birində üslubi çalarlar olduğu halda, digərində olmur. Lakunların bu növü **üslubi lakunlar** adlanır. Məsələn, rus dilində **“глаза”** sözünün sinonimi olan **“очи”** üslubi çalarlara malikdir və bu sözün nə Azərbaycan, nə də ingilis dillərində eyni şəkildə üslubi çalarları olan qarşılığı yoxdur. Bu səbəbdən, “очи” sözü Azərbaycan və ingilis dillərində üslubi lakun hesab olunur. İngilis dilində çoxlu sayda poetik ifadə mövcuddur və onlar Azərbaycan dilində üslubi lakun hesab olunurlar. Məsələn: qız – girl, **maid** (poetic word), nigah – marriage, **nuptials** (poetic word), at – horse, **steed** (poetic word)

Yuxarıda sadalanan mütləq, nisbi, vektor və üslubi lakunlar linqvistik lakunlardır. Onların mövcudluğu dildaxili amillərdən asılı olur. V.L.Muravyovun təsnifatına görə, lakunların digər bir növü **etnoqrafik lakunlardır**. Etnoqrafik lakunlar etnolinqvistik və milli-mədəni planda dilxarici amillərdən asılı olurlar. Belə lakunlar bu və ya digər xalqın həyat tərzilə əlaqəli olub, müəyyən bir realinin bir mədəniyyətdə olub, digərində olmaması nəticəsində yaranırlar. B.V.Belyayevin “əgər müxtəlif şəraitlərdə yaşayan müxtəlif xalqlar anlayışları təmamilə eyni şəkildə dərk etsəydilər, bu, bir möcüzə

olardı” fikri təsadüfi deyil [4, 28]. Etnoqrafik lakunların mütləq, nisbi, vektor və assosiativ növləri mövcuddur. Etnoqrafik lakunlara aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: məsələn, “**семечки**” (günəbaxan tumları), “**зеленый лук**” (göy soğan), “**одуванчик**” (zəncirotu) sözləri rus və fransız dillərində eyni mahiyyət daşıyır. Verilən predmetlər hər iki ölkədə mövcud olsa da, onların istifadəsində fərqlər vardır. Belə ki, rusalardan fərqli olaraq fransızlar günəbaxan tumlarını yeməyə qatmırlar, göy soğan yemirlər və fransızlardan fərqli olaraq, rus mətbəxində zəncirotu salata ekzotik salat kimi tanınır. Verilən bu sözlər nisbi etnoqrafik lakunlar hesab olunur. Digər bir nümunəyə nəzər salaq: ingilis dilində “**lawyer**” (hüquqşünas, vəkil) sözüylə yanaşı, bu ixtisasın müxtəlifliyini ifadə edən digər bir neçə söz mövcuddur: **barrister** (məhkəmədə çıxış etmək hüququ olan vəkil), **solicitor** (məhkəmədə çıxış edən vəkilin işlərinə köməklik edən şəxs), **counsel** (müşərilərə məsləhət verən vəkil), **counsellor** (müxtəlif hüquqi suallarla bağlı məsləhət verən vəkil), **advocate** (yüksək ixtisaslı vəkil). İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində vəkillik xidmətini ifadə edən bu qədər söz yoxdur. Verilən bu nümunəni vektor etnoqrafik lakun hesab etmək olar. Etnoqrafik lakunların digər bir növü **assosiativ lakunlardır**. Hər bir dildə elə sözlər mövcuddur ki, onlar həmin dildə müəyyən assosiasiyalar yaratdığı halda, digər dillərdə yaratmırlar. Belə sözlər assosiativ lakunlar adlanırlar. Məsələn: “**Горько!**” sözü rus xalqında toyla bağlı assosiasiya yaradır. Rus ənənələri ilə tanış olmayan əcnəbi isə bu ifadəni məcazi mənada başa düşmür, yalnız sözün ilkin mənasını (acı) dərk edir.

Lakunların təsnifatının təhlili göstərir ki, müxtəlif alimlər onların müxtəlif növlərini müəyyənləşdirərək fərqli şəkildə təsvir edirlər. Göründüyü kimi, lakunlar dil və mədəniyyətlərin müqayisəsi zamanı aşkar olunurlar. Onların tədqiqi müəyyən bir xalqın mədəniyyəti və mentaliteti ilə yaxından tanış olmaq imkanı yaradır. Bu səbəbdən lakunların mahiyyəti və təsnifatının təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yuxarıda istinad etdiyimiz təsnifatlar lakunların mahiyyəti və müxtəlif dillərdə xüsusiyyətləri barədə müşahidələrimiz ingilisdilli ədəbiyyat nümunələrinin dilimizdə canlandırılması zamanı lakunların hansı leksik və bədii çalarlarla oxucuya təqdim edilməsinə rəy bildirməyimizə yardımçı olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Жаркова. Т.И. Лакуны в межкультурной коммуникации. - Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2011. № 13. с. 225-227. <https://cyberleninka.ru/article/lakuny>

2. Кустова А.Е. Лингвистические и этнографические лакуны французского и русского языков. - Политическая лингвистика, Нижний Тагил, 2006, с.147-151. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskie>
3. Ларина Т.В. Озюменко В.И., Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры. - Вестник РУДН, серия «Русский и иностранные языки и методика их преподавания», 2013, № 4, с.93-100.
4. Муравьев В.Л. Лексические лакуны. - Владимирская типография Союзполиграфпрома, 1975 г., 97 с.
5. “По шучьему велению”, Народные сказки, Журнал «Костер», Санкт-Петербург, 2006, с.15-18. www.books.kostyor.ru
6. Рябова М.В., Мирошниченко К.В. К проблеме элиминирования лакун культурного фонда // Альманах современной науки и образования, № 5 (48) 2011, с. 190-192.
7. Hale K., Gaps in grammar and culture // Linguistics and anthropology: in Honor of C.F. Voegelin. - Jisse, 1975, pp.295-315.
8. <https://main.isuct.ru/files/dept/ino/mkk3.doc>
9. <https://vsebasni.ru/krylov/shuka.html>
10. https://journal.kfrgteu.ru/files/1/2012_8_25.pdf

Turan Elekperli

Summary

Classification of lacunas: linguistic and ethnographic lacunas

The purpose of this study is to investigate different classifications of lacunas in modern linguistics. There are plenty of classifications of them, but the most popular one belongs to the well-known russian linguist V.L.Muravyov. He divided all lacunas into two big groups: linguistic and ethnographic lacunas. They are also subdivided into several groups. He explained them and gave a lot of examples to each one.

Туран Алекперли

Резюме

Классификация лакун: лингвистические и этнографические лакуны

Целью данной статьи является рассмотрение разных классификаций лакун в современной лингвистике, с акцентом на наиболее известного принадлежущую В.Л.Муравьеву. Приведены примеры дихотомного деления лакун на две большие группы, которые в свою очередь, делятся на несколько подгрупп.

Rəyçi: fil.e.d., prof.F.Qurbanova

Əfsanə Həziyeva
AzMIU
efasaneheziyeva@mail.ru

MÜASİR REALLIQLAR ASPEKTİNDƏ KALKA YOLU İLƏ TERMİN YARADICILIĞI PROBLEMİNİN ARAŞDIRMASININ AKTUALLIĞINA DAİR

Açar sözlər: *terminoloji sistem, kalkalar, qloballaşma, integrasiya, terminoloji unifikasiya.*

Key words: *terminological system, calques, globalization, integration, terminological unification.*

Ключевые слова: *терминологическая система, кальки, глобализация, интеграция, терминологическая унификация.*

İstənilən dilin leksik yarusu onun tarixinin, keçdiyi inkişaf yolunun, məruz qaldığı ekspansiya siyasətinin, qurduğu siyasi-iqtisadi ittifaqların, yayıldığı coğrafi mühitin, eləcə də müvafiq qonşuluq əlaqələrinin və s. bu kimi faktorların labüd “möhürünü” daşıyır. Bu mənada əminliklə demək olar ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik yaruslarının, xüsusilə də terminoloji sistemlərinin tədqiqi təkcə adı çəkilən dillərin leksik sisteminin müasir durumu barədə məlumat əldə edilməsilə kifayətlənmişdir. Bu istiqamətli araşdırmalar həm də həmin dillərin daşıyıcısı olan toplumların müasir iqtisadi, siyasi prioritetləri, elmi inkişaf və mədəni səviyyəsi və s. bu kimi fəaliyyət sahələri haqqında ümumi mənzərə formalaşdırılmasına şərait yaradır. Heç şübhəsiz ki, müasir dünya və o cümlədən, Azərbaycan reallıqları aspektində kalka yolu ilə termin yaradıcılığı probleminin araşdırılması həm Azərbaycan dilinin, həm də ingilis dilinin leksik yarusunun, konkret olaraq, terminoloji sisteminin vasitəçiliyi ilə həmin istiqamətli məlumatların əldə edilməsi baxımından mühüm aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin hələ 2006-cı ildə səsləndirmiş olduğu: “Qərbə integrasiya Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biridir” – tezi [1] müasir Azərbaycanın izlədiyi siyasi kursun ana sütunlarından birini ortaya qoymaqla bərabər, Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin, iqtisadiyyatının inkişaf prioritet və hədəflərini də müəyyənləşdirmiş olur. Ölkə iqtisadiyyatının, idarəetmə və təhsil sistemlərinin və s. bu kimi sahələrinin inkişaf strategiyalarında Qərb nümunələrinin hədəf alınması Qərb modellərinin tətbiqi ilə yanaşı, müvafiq

terminoloji fondun mənimsənilməsini labüd edirdi. Bu proses müasir Dünya siyasi-iqtisadi reallığı olan Qloballaşma prosesi ilə bağlı daha da aktualıq qazanmışdır.

Qərbə integrasiya siyasətini rəhbər tutan ölkəmizin ən fərqli həyat və fəaliyyət sahələrinə xarici dildə (və xüsusilə də qloballaşmanın aparıcı dili olan ingilis dilində) çox sayda çox sayda termin daxil olmaqdadır. Onların bəzilərinin orijinal formatda mənimsənilməsi məqsədəuyğun hesab edildiyi halda, bəzilərinin mənəbə dildəki variantına deyil, məhz kalka variantına “vətəndaşlıq vəsiqəsi” verilir. Bu baxımdan Azərbaycan və ingilis dillərində kalka üsulu ilə termin yaradıcılığı prosesinin tədqiqinin xüsusi aktualıq kəsb etməsi şübhə doğurmur.

Digər tərəfdən kalka prosesinə diqqətin artırılması dilimizin qorunması yolunda atılan zəruri addımlar sırasında dəyərləndirilə bilər ki, bu da öz növbəsində terminoloji sahədə kalkalaşdırmanın nizama salınması, sistemləşdirilməsi işini labüd edir. Belə ki, kalka prosesi dilin öz daxili imkanları hesabına alınma anlayışların keyfiyyətli zəmində milli terminoloji sistemə “adaptasiyasını”, mənimsənilməsini təmin etməkdədir. Bu baxımdan kalak prosesinə diqqətin artırılması dilimizin qorunması istiqamətində son dövrlərdə atılmaqda olan zəruri addımların, aparılan müvafiq dövlət siyasətinin tərkib hissəsi sayıla bilər.

Xatırladaq ki, məhz, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci ildə imzaladığı sərəncamda deyildiyi kimi, “Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur”. Məhz, bu borcu, bu vətəndaşlıq prinsipini rəhbər tutan ölkə rəhbəri elə həmin sərəncamla “dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə” ... “Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılması” haqqında göstəriş vermişdir [2]. Məhz, bu müasir reallıqlar aspektində kalka yolu ilə termin yaradıcılığı probleminin - araşdırmasının aktuallığını bir daha tam qabarıqlıqla ortaya qoyur.

Məlumdur ki, kalkalaşdırma hadisəsi həm alınma prosesinin tərkib hissəsi kimi [3, 9; 19-28], həm tərcümə prosesinin reallaşdırın üsullardan biri kimi [4,1-5]; [5, 3-8], həm də bir söz yaradıcılığı vasitəsi kimi [6, 127-

134] tədqiq edilməkdədir. Bu baxımdan kalka yolu ilə termin yaradıcılığı probleminin sistemli araşdırması heç şübhəsiz ki, müasir terminoloji unifikasiya və standartlaşma platformlu çalışmaları kontekstində mühüm aktuallıq kəsb edir. Belə ki, məhz bu formatlı araşdırmalar çərçivəsində bütün sadalanan aspektlərin sintezi zəminində hərtərəfli və dolğun araşdırmaların aparılması mümkün olur.

Araşdırmanın mühüm aktuallıq kəsb etdiyi məqamlarından biri isə burada leksik alınma prosesinin “dünyanın dil mənzərəsi” (L.Vaysgerber) problemi ilə əlaqəli şəkildə, konkret olaraq, “siyasi korrektlik” doktrinasının kalkalar vasitəsilə mənimsənilməsi aspektindən öyrənilməsilə bağlıdır. Kalkalaşdırma prosesi bəzi “yeni nəsil” araşdırmalarda linqvokulturoloji təsir faktı kimi dəyərləndirilsə də [7, 3-17], habelə kalkalaşdırmanın “dünyanın dil mənzərəsinin” formalaşdırılmasındakı rolu tədqiq edilsə də [8; 8-10], bilavasitə Azərbaycan və ingilis dillərinin materiallarına istinadən bu məqamların sistemli təhlili, demək olar ki, aparılmamışdır. Xatırladaq ki, “siyasi korrektlik” doktrini müasir termin yaradıcılığını tənzimləyən aparıcı prinsiplərdən biri səviyyəsinə yüksəlmişdir [9, 279-291] və bu səbəbdən də həmin prinsipə uyğun şəkildə formalaşmış “yeni nəsil” terminlərin kalkalaşdırması problemi [10, 114-117] müasir dilçiliyi maraqlandıran ən aktual problemlərdən biri hesab edilməkdədir. Bu baxımdan “siyasi korrektlik” doktrinası altında formalaşmış terminoloji inventarın sistemli təhlilinin aktuallığı da heç bir şübhə doğurmur.

Konkret nümunələrə nəzərən qeyd olunan aspektlərin və aktuallığın əsaslandırmasını apararaq. Məsələn, Silk Road “İpək yolu” termini ilk dəfə olaraq alman coğrafiyaşünası Ferdinand fon Rixthofen (Ferdinand Freiherr von Richthofen) tərəfindən 1877-ci ildə irəli sürülmüşdür. Orijinalda **Seidenstraße** və ya **Seidenstraßen** (“ipək yolu”) olan bu ifadə alman dilinin kompozita formalaşma potensialından doğaraq, inkorporativ birləşmə şəklində təzahür tapmışdır. İngilis dilində inkorporasiya əmsalı alman dili səviyyəsində olmadığından sonuncuda Seidenstraßen terminin komponentlərə “parçalanması” baş tutmuş və nəticədə Silk Road söz birləşməsi formatlı termin meydana gəlmişdir.

Xatırladaq ki, bir çox alimlər ingilis dilinin sintaktik quruluş özəlliklərinə, xüsusilə də sintaktik üsullu sözyaradıcılığına inkorporasiyanın yad olmadığını vurğulamışlar [11, 68]. Polisintetik dillərin formal analizi ilə məşğul olan görkəmli ABŞ dilçisi Mark Beyker də “Dilin atomları. Şüurun qararıqlıq sahəsindəki qrammatika” adlı fundamental araşdırmasında ingilis dilindəki a dishwashing və ya dishwasher tipli sözlərin təmsalında “ingilis dilində isimlərin inkorporasiyasına bənzər nəşə bir şey var” – iddiasını əmin-

liklə səsləndirmişdir [12, 94]. Bununla belə, istər haqqında bəhs etdiyimiz Silk Road termini, istər daha öncəki bölümlərdə təhlil etdiyimiz Power politics(güç siyasəti) (<Machtpolitik), Intelligence quotient (intelekt koefisenti) (<Intelligenzquotient) istilahları, eləcə də bu sıraya aid edilə bilən Ball lightning(top ildırım) (< Kugelblitz), Beer garden(pivə bağı) (<Biergarten); Heroic tenor(qəhrəman tenor) (<Heldentenor), Thought experiment (düşüncə təcrübəsi) (<Gedankenexperiment) terminlərinin kalkalaşdırılması fərqlilikləri ortaya qoyur. Müqayisə üçün deyək ki, irəlidə izləyəcəyimiz **flea market** “bit bazarı” kalkası fransız dilindəki **marché aux puces** “bitli bazar” terminin tərcüməsidir. Eyni mənbədən alman dilində mənimlənilmiş olan **flohmarket** termini artıq fərqli sintaktik formatdadır.

İngilis dilinin etimologiyasına dair mənbələr Silk Road terminin bu dildə alman dilindən bir neçə onillik sonra, yalnız 1931-ci ildə istifadə edildiyini qeyd edirlər [13].

The Silk Road extending from Southern Europe through Arabia, Somalia, Egypt, Persia, India and Java till it reaches China. Trade on the Silk Road was a significant factor in the development of Chinese, Indian, Egyptian, Persian, Arabian, Greek, Roman, and Byzantine civilizations. (İpək Yolu Cənubi Avropadan Ərəbistan, Somali, Misir, Fars, Hindistan və Yava yolu ilə Çinə qədər uzanır. İpək yolu ticarət Çin, Hindistan, Misir, Fars, Ərəb, Yunan, Roma və Bizans sivilizasiyalarının inkişafında mühüm amil olmuşdur.) [23].

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinə ilk olaraq, dokumentonim formatında daxil olmuş və yalnız növbəti mərhələdə terminoloji status qazanmış “yol xəritəsi” istilahından fərqli olaraq, ingilis dilindəki **Silk Road** istilahi əks məcralı dinamika sərgiləməkdədir. Belə ki, ictimai-siyasi elmlər sahəsində öz terminoloji statusunu bərqərar etmiş bu istilah kriminal ticarət markasının adı olaraq, erqonim kimi formalaşmışdır. XXI əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlamış və 2013-cü ildə yaradıcılarının həbsi ilə yekunlaşmış bu internet kolaborasiyası ABŞ tarixində ən böyük virtual kriminalistik təşkilatlardan biri kimi dəyərləndirilir. Bu səbəbdən də artıq **Silk Road** istilahının fərqli anlamda peyorativ konnotasiya qazanmasından törəmiş onimləşməsi ilə üzləşirik.

Then, the fallout from the collapse of Silk Road has also resulted in the conviction of two US federal agents for corruption.(Daha sonra İpək Yolunun dağılmasının nəticələri, eyni zamanda ABŞ-in iki federal agentinin korrupsiyaya görə məhkum edilməsinə səbəb oldu [14].

Bu kontekstdə ingilis dilindəki Silk Road termininin kriminalistik iqtisadi (“qara bazar”, “virtual ticarət”) və hüquq-kriminalistik diskurslarında determinelozasiyaya (determinləşməyə) uğraması prosesini izlədikdə

Y.V.Akinin fikirlərinin doğruluğu ilə razılaşmalı oluruq. Belə ki, ingilis iqtisadi diskursunda determinləşmə faktlarını araşdırmış dilçi yazır: “Determinləşmənin – müəyyən termin sistemə aidliyi aradan qaldıran semantik proses olması haqqında iddialarla razılaşmaq çətinidir. Terminoloji vahidlərin anlam, məna nüvəsindəki keyfiyyət dəyişikliklərini gerçəkləşməsi prosesində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Ancaq ortaq spesifikasiya aradan qalxmır və eyni termin həm xüsusi (sahə termini kimi müvafiq diskurslarda – Ə.H.) və ümumişlək kontekstdə işləkliyi davam etdirir” [15, 87].

İngilis dilindəki sintaktik kalkalar sırasında **marché aux puces** fransız istilahının tərcüməsi kimi mənimsənilmiş **flea market** istilahının diqqəti cəlb edən digər məqamı bu istilahda ingilis dilinin fərqli sintaktik quruluş özəlliklərinin bir daha ortaya çıxması və hərfi tərcüməsi “**birəli bazar**” olan ifadənin dilin öz tələblərinə müvafiq şəkllə salınmasıdır. Oksford lüğətlərinə görə, ən erkən XX əsrin əvvəllərindən istifadə edilməyə başladığı qeyd edilən bu istilahın ilk yazılı tətbiqi 1922-ci ilə təsadüf edir [17]. Lakin ən son araşdırmalar bu sintaktik kalkanın hələ XIX əsrin sonlarında ingilis dilinə daxil olduğunu söyləməyə əsas verir: *Yesterday was last day of the flea market* (“The Sun”, New York, 29 May 1887) [18]. M.Y.Zozikovanın da qeyd etdiyi kimi, bu termin XX əsrdə ingilis dilindən rus dilinə, eləcə də türk dilinə (bitpazarı) kalka edilmişdir. Dilçi rus dilində **блошинный рынок** “bir bazarı” terminin **толкучка** istilahi ilə müqayisədə daha aşağı işlənmə tezliyi nümayiş etdirdiyini önə sürmüşdür. [19, 111; 114]. Xatırladaq ki, bit bazarı köhnə, işlədilmiş malların satıldığı ticarət obyektlərinə deyilir. Azərbaycan dilində uzun müddət bu qəbildən ticarət qovşaqları rus dilindən mənimsənilmiş varvarizm olan “talkuça”¹ sözü ilə izah edildiyi halda, zamanla varvarizmin sıxışdırılıb çıxarıldığını və əvəzinə “bit bazarı”, “ikinci əl mağaza” kimi terminlərin işlək qazandığını söyləmək olar.

Əməkdaşımız paytaxtdakı “Bit bazarı”nda oldu... Bazarda köhnə mallar satıldığı üçün bura “Bit bazarı” adı qoyulub [24]; *Aİ-nin Bakıdakı yunan əsilli nümayəndəsi Denis Daniilidis boş vaxtlarını Xəzərin sahillərində keçirir və Sabunçudakı “bit bazarı” onun sevimli məkanıdır* [25].

Hal-hazırda bu termin həm konkret bir ünvanda yerləşən ticarət obyektinin adı, yəni emporonimi ifadə edir, həm də artıq mənəbə dildəki anlamına uyğun iqtisadiyyat sahəsinə aid istilah kimi işlədilir. *Paris, Sent-Uan bit bazarı...Burda gündəlik üç minə yaxın piştaxtada insanlar alver edir* [26].

¹ Ojeqov lüğətində qeyd edildiyi kimi, rus dilində **толкучка** sözü 1) hım insanların sıx toplaşdığı yer; 2) həm də köhnə, işlədilmiş əşyaların satıldığı bazar anlamını daşıyır [21].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bit bazarları üçün xarakterik olan əmtəə məhsullarının, yəni **ikinci əl paltar, ininci əl mebel, ikinci əl mallar, ikinci əl məişət texnikası** və s.ə ifadələrindəki terminoloji sifətin (termin-sifətlərlə bağlı daha ətraflı bax: [20] özü də kalka mahiyyəti kəsb edir. Belə ki, “ikinci əl” təyinləşdirici termin komponenti ingilis dilindəki **second hand** “ikinci əl” istilahının kalkasından başqa bir şey deyil.

İngilis dilindəki sənətsünaslıq terminologiyasında təyini terminləri (və ya termin-sifətləri: “Термины-прилагательные”) araşdırmış Y.V.Miletova mürəkkəb sintaktik quruluşlu istilahların mütləq şəkildə nüvə və periferik semantik komponentlərdən ibarət olduğunu qeyd edir. Dilçi onu da vurğulayıb ki, termin-söz birləşməsinin əsas terminoloji anlamını ifadə edən komponent məhz nüvə komponentini təsəccüm etdirir.

Məsələn, **Synthetic landscape “sintetik landşaft”** termin söz birləşməsinin terminoloji nüvəsini **Synthetic** istilahı təşkil edir. Bu qəlibdən təyinləndirici funksiyalı istilahlar termin-sifətlər adlandırılır. [22, 143-144]. Məhz yuxarıda sadalanan **ikinci əl paltar, ininci əl mebel, ikinci əl mallar, ikinci əl məşın** və s. bu kimi istilahların əsas semantik yükünü “ikinci əl” termin-komponenti ifadə etdiyindən onu da termin-sifət statusunda dəyərləndirmək olar. Təyinləndirici termin və ya termin-sifət adı ilə tanınan istilah inventarı iştirak etdiyi istənilən sintaktik kalkanın əsas məna nüvəsi rolunu öz üzərinə götürür. Məsələn, deskriptiv dilçilik, deskriptiv metod, törədici dilçilik, törədici qrammatika, koqnitiv proseslər, koqnitiv dilçilik, koqnitiv metod, antropoloji dilçilik kimi istilahların semantik tutumunun iyerarxik strukturunu müəyyənləşdirsək, eyni vəziyyəti təsbit edə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Prezident: Qərbə inteqrasiya Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biridir, 23 Sentyabr 2006. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/-832342.html>
2. Əliyev İ.H. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 23 may 2012-ci il, http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/23/f_23583.htm
3. Wuryanto P. Types of borrowing strategy in the English, Yogyakarta, Indonesia: Yogyakarta State University, 2016, 77 pp. <https://core.ac.uk/download/pdf/78030562.pdf>
4. Бушев А. Б. Калькирование как опция при переводе, Тверь, 2014, 5 с. https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2014/02/24/bushev_a.b._kalkirovanie_kak_opciya_pri_perevode.pdf

5. Пономаренко Л. А. Калькирование как вид влияния одного языка на другой: на материале английских калек с русского языка., Автореферат дис ... канд. филол. наук., Киев, 1965, 16 с.
6. Николаева Н. К вопросу о роли калькирования в истории русского словопроизводства // Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica Rossica, № 5, 2009, с.127-134 http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1-element.hdl_11089_5029/c/12-Nikolajeva.pdf
7. Матвеева О. В. Лексическое калькирование как результат лингвокультурного влияния в условиях межкультурной коммуникации, автореферат дис ... канд. филол. наук., Саратов, 2005, 25 с.
8. Елизарьева М. А. Лексическое и семантическое калькирование как фактор формирования языковой картины мира: на примере немецко-чешского языкового контакта, автореферат диссер.... канд. филол. наук., Москва, 2017, 25 с.
9. O'Neill B. A Critique of Politically Correct Language // The Independent Review, Volume 16, Number 2, Fall 2011, pp. 279–291 https://www-independent.org/pdf/tir/tir_16_02_8_oneill.pdf
10. Дьякова Т. В. Калькирование как способ перевода политкорректных слов и выражений // Lingua Mobilis, №5 (31), 2011, с.114-117 <https://cyberleninka.ru/article/n/kalkirovanie-kak-sposob-perevoda-politkorrektnyh-slov-i-vyrazheniy>
11. Смирнова Е. А. Шустова С. В. Инкорпорантные комплексы в английском языке // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева, 2013, №3, с. 60-71, <https://cyberleninka.ru/article/n/inkorporantnye-kompleksy-v-angliyskom-yazyke>
12. Бейкер М. Атомы языка: Грамматика Атомы языка: Грамматика в темном поле сознания. (Пер. с англ.), Москва : ЛКИ, 2008., 272 с.
13. Silk / Online Etymology Dictionary, <https://www.etymonline.com/word/silk>
14. Norry A. The History of Silk Road: A Tale of Drugs, Extortion & Bitcoin <https://blockonomi.com/history-of-silk-road/>
15. Акинин Ю. В. Детерминологизация английской экономической терминологии: дис. ... канд. филол. наук / Ю. В. Акинин. – Самара, 2010., 194 с.
16. Палкова А. В. Приемы терминологизации и детерминологизации лексики из сферы компьютерной лексики, технологий и Интернета // Вестник ТвГУ., Серия Филология., Тверь: ТвГУ, 2010., Вып. 4., с. 94-108 <https://core.ac.uk/download/pdf/74268827.pdf>
17. What is the origin of the term 'flea market'? / Oxford English Dictionary, <https://en.oxforddictionaries.com/explore/what-is-the-origin-of-the-term-flea-market/>
18. Tréguer P. Origin of flea market: word histories <https://wordhistories.net/-2017/04/27/flea-market/>

19. Зозикова М.Е. Блошиный рынок // «Русская речь», 2015, №2, с.110-116, http://russkayarech.ru/files/issues/2015/2/110-116_Zozikova.pdf
20. Васючкова О. И. Семантико-функциональный аспект терминологического и нетерминологического употребления прилагательных в современном английском языке: Диссер...канд.филол.наук., Минск, 1984, 195 с. <http://www.dissercat.com/content/semantiko-funksionalnyi-aspekt-terminologicheskogo-i-neterminologicheskogo-upotrebleniya-pr>
21. Толкучка // Толковый словарь Ожегова. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. 1949-1992. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/242434>
22. Милетова Е. В. Термины-прилагательные в современном англоязычном искусствоведческом дискурсе // Вестник Челябинского государственного университета, Серия «Филология, Искусствоведение», Челябинск, 2013, Вып. 84, № 31 (322), с. 143-146 <https://cyberleninka.ru/article/n/-terminy-prilagatelnye-v-sovremennom-angloyazychnom-iskusstvovedcheskom-diskurse>
23. http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Silk_Road
24. http://musavat.com/news/emekdasimiz-paytaxtdaki-bit-bazari-nda-oldu-reportaj-fotolar_543641.html
25. <https://sputnik.az/life/20180219/414117508/baqkililar-binalari-sokmeyin.html>
26. <http://www.bmm.az/news.php?id=51997>

Afsana Haziyeva

Summary

On the relevance of the study the problem of term production in the aspect of modern realities

The article examines the relevance of the study of the problem of term production in the aspect of modern realities. The author notes that the modern postmodern world with its multicultural and tolerant authorizes the production of a "new generation" of terms. At the same time, globalization and integration as political platforms are pushing for terminological unification. In this situation, the borrowing of terms with international status becomes inevitable. And this undoubtedly reveals the "interest" of the language in calquing, since this particular borrowing method makes it possible not to "export" the phonetic word and borrow the concept, that is, calquing - translating the semantic load of the term. And this in turn justifies the relevance of the study of the calquing process.

Афсана Газиева

Резюме

Об актуальности исследования проблемы терминотворчества в аспекте современных реальностей

В статье исследуется актуальность исследования проблемы терминотворчества в аспекте современных реальностей. Автор отмечает что, современный постмодернистский мир со своими мультикультуральными и толерантными санкционирует производство «нового поколения» терминов. Вместе с тем глобализация и интеграция как политические платформы сподвигают к терминологической унификации. В данной ситуации заимствование терминов с международным статусом становится неизбежным. А это вне всякого сомнения выявляет «заинтересованность» языка в калькировании, так как именно данный способ заимствования дает возможность не «экспортировать» фонетическое слов, а заимствовать понятие, то есть калькировать – переводить смысловую нагрузку термина. Отмеченное обосновывает актуальность исследования процесса калькирования терминов.

Rəyçi: fil.d.d., dos.M.Əsədova

Leyla Seyidzadə

ADU

leyla.suleymanova.78@bk.ru

SLƏNQLƏRİN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: *slənq, dil, koqnitiv, semantik, məna.*

Key words: *slang, language, cognitive, semantic, meaning.*

Ключевые слова: *сленг, язык, когнитивный, семантический, значение.*

Sözün semantik quruluşu dedikdə onun leksik, leksik-qrammatik, metaforik, metonimik və kontekstual mənasının məcmusu başa düşülür, çünki hər bir söz nəyisə adlandırmaqla yanaşı, onu istifadə edənə hansı kontekstdə işlətməsindən asılı olaraq həmin söz və ifadə fərqli semantikada işlədilər, çünki müəyyən mənada kommunikasiyada iştirak edən tərəflərin məqsəd və niyyətindən asılı olaraq həmin insanlar sözləri fərqli semantikada və yaxud semantik çalarlıqda işlədirlər.

Formal məntiq nəticəsində hər hansı bir söz birfunksiyalı söyləmədə şərh olunur və burada həmin söz “xalis dil” funksiyasını yerinə yetirir. Lakin unutmamaq lazım deyil ki, belə “real” təyinləmədən başqa həmin bəzən obyektiv reallıqların təzahürünə aid olmaya da bilər.

Dilin cəmiyyətə mənsub olması aksiomadır. Hər bir cəmiyyətdə baş verən dəyişiklik təbii ki, dildə gedən proseslərə də təsirsiz ötüşmür. Dildə də yeni cərəyanlar, istiqamətlər meydana gəlir və bu zaman tamamilə məntiqi olaraq həmin cərəyan və istiqamətlərin nümayəndələri ümumilikdə biliyin təşkili problemləri və onların verilməsi vasitələri təbii dilin təhlilinin daha geniş çərçivədə bir-biri ilə çox sıx surətdə bağlı olması qənaətinə gəldilər.

Ə. Abdullayevin vurğuladığı kimi XX əsrin 80-ci illərində biliyin konseptual təşkilinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir neçə konstruktiv ideyalar formalaşdı. Buraya R. Senk və onun tərəfdarlarının dilin təhlilinin inteqral xarakteri haqqında irəli sürdüyü fərziyyələr aiddir. Onların fikrincə dil məlumatlarının verilməsi – bütöv bir prosesdir və paralel olaraq dilin bütün səviyyələrində – sintaktik, semantik və praqmatik baş verir. Semantik şərhin verilməsi heç də mütləq sintaktik analizdən sonra tələb olunmur. O, sintaktik struktur haqqında artıq məlum olan informasiyalar əsasında da tez başlanıla bilər, sintaktik təhlil zamanı isə həm semantik, həm də praqmatik informasiyalardan istifadə oluna bilər [1, 11].

Dildə müəyyən söz və ifadələri ilə fərqlənən müxtəli sözlər işlədilir. Xüsusi söz və ifadələri ilə fərqlənən, yalnız müəyyən ictimai və peşə qruplarına mənsub olan insanların öz aralarında danışdığı və digərlərinin başa düşmədiyi, yaxud az başa düşdüyü söz formalarından bir də slenqlər hesab olunur. Qeyri-rəsmi söz və ifadələr olduqca tez-tez danışığ dilində xüsusilə ayrı-ayrı qruplar, məsələn uşaqlar, kriminal aləmdə olanlar və əsgərlər tərəfindən işlədilir və s. ordu/yeniyyətə slenqləri.

Slenqlər xüsusilə sosial qrupların ideyaları ilə sıx surətdə bağlıdır. XIX əsrdə faytonçu ilə müştərinin arasında baş vermiş mükamiləyə diqqət yetirək və dil faktına müraciət edək:

My son, who had just borrowed what he called "half a skid" of (sic) me promptly took up the cudgels, or, in other words, the coarse language of the streets, and metaphorically smote that cabman hip and thigh. "Were we such a brace of fools" he asked with indignant fervour, "as to pay showful prices for riding in a blessed growler? Did the driver think to 'flummox' us by his lip, because he thought we weren't fly to him? He, the driver, must get up earlier and go to bed without getting buffy, which he had not done for a week of Sundays, before he found that little game would draw in the dibs. No mor tight than we were, wasn't he? (with great depth of meaning this) – then what made him so precious fishy about the gills, if he hadn't been out on the batter the night before?

Bu mətn parçasında altından xətt çəkdiyimiz slenqlər həmin dövrdə işlənmişdir.

I.V.Arnoldun araşdırmalarına əsasən ingilis dilində müxtəlif slenqlər mövcuddur: məktəb slenqi, xidməti slenq, idman slenqi, qəzet slenqi və s. [2, 140].

İxtisarlar, yəni qısaltmalar zamanı danışığ dilində müxtəlif növlü sözlər yaranır və bu sözlərin prototipi sıradan çıxdıqda həmin qısaltılmış sözlər müəyyən dərəcədə üslubi cəhətdən neytral sözlər olur və bəzən onlar slenq kimi funksiya yerinə yetirir. Belə sözlərə aid aşağıdakıları aid etmək olar. Məsələn, *brig, cab, cello, bobby, cabbie, mac, maxi, mini, movies* və s.

Slenq hazırda geniş işlədilən və başa düşülən dildir və yeni mənadan ibarət olmaqla bərabər ümumilikdə standart dildən və nəzakətli istifadədən kənardadır. Mənşəyinə gəldikdə isə slenqləri dilə yeni ifadə gətirməyə cəhd kimi də qiymətləndirmək olar. Slenq müəyyən müddətdən sonra ya istifadədən çıxıb bilər və yaxud standart dilə də qəbul oluna bilər.

XVIII və XIX əsrdə həmin qrupa daxil olan sözlərin həm semantikasından, həm də işlənmə dairəsindən asılı olaraq slenqlər hazırda kent və jarqonlardan fərqlənir.

O.Yespersen yazır: "...slenq elə bir nitq formasıdır ki, cəmiyyətin bizə sırıdığı adi dildən mənşəyinə görə insan şəxsiyyətinin normadan kənara çıxmaq arzusuna borcludur. Slenqin yaranmasında əsas impuls hansısa "əqli-hissi idrakın üstünlüyüdür". Slenq – insanlığın bəşər övladının "əylənmə arzusudur" (love of play) [6, 81].

İngilis leksikoqrafiyasında təxminən XIX əsrin əvvəllərində yeni bir termin meydana gəlir və lüğət tərtibi ilə məşğul olanlar geniş istifadə etmələrinə baxmayaraq, həmin termin bu və ya digər səbəbdən tanınmamışdır (yəni ingilis ədəbi dilinin lüğət tərkibinə daxil edilməmişdir). Bu slenq terminidir. Bu termin etimologiyası tam dəqiqləşdirilməmiş və hələ də mübahisə doğurur [7, 90].

Slenqlərdən bəhs edən tədqiqatçılardan biri də V.A.Xomyakovdur. V.A.Xomyakov slenqləri iki anlamda ifadə edir. O vurğulayır ki, "slenqlərin iki növü vardır: ümumi və xüsusi. O, silenqlərlə bağlı belə yazır: Slenqlər adi danışq dilinin əsas komponenti olan dil vahidləridir. Bunlar bir tərəfdən özlərində sosial variantları, yəni kent və kentə yaxın olan nitq formaları (qafiyəli slenqlər və başqaları), professional – peşə və korporativ jarqonlar, digər tərəfdən isə geniş yayılmış ümumi sosial anlayışlı mikrosistemlər, özünün genetik tərkibinə son dərəcə müxtəlif tərkiblilik və birinci səviyyə normasına yaxınlaşma dərəcəsini birləşdirir [8, 23].

A.İ.Smirnitski vurğulayır ki, bir tərəfdən slenq anlayışı sıx surətdə sözün emosional-ekspressiv xüsusiyyəti ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən öz mənşəyinə görə əksər hallarda slenqlər məhdud professional, sosial və başqa hər hansı bir qrupun leksikasını özündə ehtiva edir. Genetik cəhətdən danışqdan və yaxud müəyyən sosial əhadə də təklifsiz nitq (danışq) üslubudur.

Slenqlər fərqli sahələrdə və fərqli insan qrupları tərəfindən formalaşır, istifadə olunur. Hər hansı sözün yeni məna kəsb etməsi üçün həm motivləşmə, həm də metaforlaşma vacibdir, əks halda heç bir sözü yeni mənada işlətmək mümkün olmaz [4, 56].

Slenqlərdə təbii olaraq emosiya, yumor, fərdilik mövcuddur, eyni zamanda müəyyən sosial qrupların, hətta ümumişlək sözlərin də arasında slenqlərə rast gəlmək olar. Nümunəyə baxaq:

Fat-well supplied: having an overabundance of something - Azərbaycan dilində, kök yağlı, yaxşı təmin olunmuş mənalarla yanaşı, küt, anlamaz anlamlarını da ifadə edir. İstər izahlı lüğətdə, istərsə də tərcümə lüğətində həmin sözün mənaları içərisində bolluq-zənginlik olmaqla bərabər onun əksini bildirən anlamda vardır. Biz bunları kontekst daxilində asanlıqla görə bilirik.

When it comes to printer paper, this place is fat. "Söhbət çap kağızından olduqda bura onunla zəngindir".

We're fat with paper, but there's not ribbon in sight. "Bizim kağızımız boldur, lakin lent (bafta) görünmür".

Fat-cat – I'm not fat-cat. I'm usually financially embarrassed in fact. "Mən zəngin adam deyilən, faktik olaraq maliyyə cəhətdən adətən çətinlik çəkirəm".

Cümlədə işlədilmiş *"fat-cat"* ifadəsi kontekstdən asılı olaraq artıq inkarda işlədiləndə slenq kimi işlədilmişdir. Əlbəttə, burada biz məsələyə koqnisiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşırıq, çünki, insan özünə heç zaman 'pişik' deməz, lakin bu kontekstdə artıq motivləşmə-zənginlik, metaforlaşma isə mənanın köçürülməsi nəticəsində "şəxs özünün zəngin (varlı) olmasını israr" edir.

Başqa bir kontekstdə həmin slenq özlüyündə sifət funksiyasında çıxış edə bilir.

You'll never see me driving any of those fat-cat cars. "Siz məni heç zaman elə zəngin (bahalı) avtomobil idarə edən görməyəcəksiniz".

Başqa bir birləşmədə *"fat"* mənfi konnotasiyada, sarkastik anlamı ifadə edə bilər.

Fat chance I'll never get a new car. "Olduqca cüzi imkan, heç zaman mən təzə avtomobil almayacağam".

Təbii olaraq bütün hallarda bu və ya digər sözlərin, eləcə də slenqlərin lüğəvi mənalıdır, lakin həmin sözlərin semantikasını onların işlədildiyi kontekstdən və hansı söz və sözbirləşməsindən, cümlədən əvvəl və sonra gəlməsindən asılı olaraq dəyişir. Bizim nümunə gətirdiyimiz sonuncu cümlədə qeyd etdiklərimizi asanlıqla görə bilərik. Belə ki, *"fat"* sözü zəngin, varlı-anlamını versə də *"chance"* sözünün birləşmə yaratmaq qabiliyyətinə əsasən semantika bir qədər dəyişir, çünki lüğəvi mənalılarına görə *"fat chance"* *"zəngin imkanı, varlı imkan"* birləşməsi kimi semantikaya malik olmaz, digər tərəfdən isə cümlənin ikinci tərəfi olan *"I'll never get a new car"* birbaşa *"varlı-zəngin"* anlamlarını mənfi konnotasiya ifadə etməsini tələb edir və son ucda vurğuladığımız *"fat-chance"* slenqi tamamilə yeni məzmun ifadə edir və bu da heç mübaliğə olmadan koqnisiya ilə bağlıdır, çünki bizim idrakımızda həmin fikrin əksi olmasaydı cümləni qeyd etdiyimiz kimi anlayıb qavramazdıq və informasiyanı başqasına ötürə bilməzdik.

Fat city ifadəsinin arxasında *varlı olmaq* və *rahat olmaq* durur

I could settle down in fat city without any trouble. "Bu rahat şəhərdə mən heç narahatçılıq olmadan məskunlaşa bilərdim".

Cümlənin tərcüməsindən göründüyü kimi artıq *"fat"* sözü *"city"* sözü ilə birləşmə yaradıb kontekstdə işlədilərkən məkan anlamını, eləcə də rahat-komfort məkan anlamını ifadə edir. Əlbəttə, burda da koqnisiya öz işini

görür hardasa, yəni lap dərin qatda “fat” sözünün semantikasında bunu sezmək olar, çünki, lüğəvi mənada *varlı kök zəngin, kalan* olduğundan asanlıqla anlamaq olur ki, hər bir şərait olanda rahat olmaq olar və bu da son udda hər bir şəxsin ilk növbədə maliyyə vəziyyəti ilə bağlıdır.

Slenqlər elə söz qruplarıdır ki, onlar müxtəlif peşə sahibləri, müxtəlif/sosial qruplar tərəfindən yaradılır və gündəlik həyatda işlədilir.

Məsələn, xüsusilə gənclər arasında elə slenqlər vardır ki, onun leksik mənası müsbət konnotasiya ifadə etmir, lakin onu istifadə edən şəxs elə işlədir ki, müsbət konnotasiya ifadə edir.

I had a smashing time on holiday, it was so much fun! “Mən tətillərinizdə əla (gözəl) vaxt keçirdim, bu çox şənlik idi!”

Bu cümləni “Mən çox dəhşətli vaxt keçirdim” kimi də vermək olar, lakin burada işlədilən dəhşətli heç də lüğəvi anlamdakı *dəhşətli* deyil müsbət mənədadır. İngilis dilində “*smashing*” sözünün birinci lüğəvi mənası “dağıdıcı, sarsıdıcı” olsa da, ikinci mənası “çox gözəl, heyranamizdir”. Lakin işlədildiyi kontekstin ikinci hissəsi birinci hissəyə diqtə edir ki, məhz bu situasiyada “*smashing*” “çox gözəl, heyranamiz” anlamını ifadə edir. Bütövlükdə sözün semantikasının belə asanlıqla dəyişməsi koqnisiyanın gücündən asılıdır.

Bu onunla izah edə bilər ki, insan yaddaşında və düşüncəsində pragmatik olaraq sevincdən də nəşə dağıla bilər, kimsə sarsıla bilər, həmçinin pis hadisədən də bəzi problemlər yarana bilər. Verilmiş cümlə nümunəsinin ikinci hissəsində olan “*it was so much fun*” özündən əvvəl gələn fikri koqnisiyanın hesabına müsbət konnotasiyaya yönəldə bilər və bu hadisələrin əksinin insanın beynində əksi olduğundan asanlıqla onu başa düşür və ötürülən informasiya tam aydınlığı ilə anlaşılır.

Slenqlərin kontekstdən asılı olaraq semantikasının dəyişməsinə koqnisiya ilə əlaqədar hesab etməklə yanaşı, onların hər birinin sözlərlə yanaşı və yaxud birləşə bilmək qabiliyyətinin fərqli olması müşahidə olunur.

M.Maskovskiy “slenq”i avaraların dili kimi obrazlı şəkildə ədəbi dilin hüdudlarından kənarında, lakin cəmiyyətə incə/zərif şəkildə yol açmağa çalışan sözlər kimi dəyərləndirirlər [5, 90].

F.Qrous vurğulayır ki, dil normalarına uyğun gəlməyən danışq dili “slenq” termini altında başa düşülür. Fikrimizcə “slenq”in bu formada təyin edilməsi təxminən hər bir danışq dilində leksik, morfoloji, sintaktik və fonetik səciyyəli sözləri slenq hesab etmək olar, əlbəttə, bu heç də doğru deyildir, çünki bu qəbil sözlər ümumi qəbul edilmiş ədəbi istifadə etmədən fərqlidir [3, 3].

Məşhur ingilis leksikoloq və leksikoqrafların ötən əsrin 30-cu illərində nəşr etdirdiyi “The King’s English” kitabında slenq haqqında vurğulanmışdır ki, danışıq/ünsiyyət təcrübəsində slenq yerindədir və münasibdir.

Hər hansı bir yazıçı, obrazın dili ilə danışanda, məcburiyyət qarşısında qalaraq “slenq”li ifadələrdən istifadə etməli olur, ona görə ki, həmin personajın nitqini canlı etmək üçün və yaxud onun xarakter xüsusiyyətini tam və inandırıcı etməkdən ötrü bu yolu seçir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları / Ə.Ə.Abdullayev. Bakı, 2006, 226 s.
2. Arnold I.V. The English word. M., 1973, 302 p.
3. Grose F. A classical Dictionary of Vulgar tongue. London, 1796, 244 p.
4. Lakoff, G., Johnson M. Metaphors we live by Chicago @ London, 2001, 276 p.
5. Маковский М.М. Английская диалектология. М., 1980, 189 с.
6. Jespersen O. Mankind, nation and individual from a linguistic point of view. Oslo, 1925, 257 p.
7. Vəliyeva N. Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı. B., 2017, 479 s.
8. Хомяков В. А. О двух способах образования сленга в американском варианте английского языка. В кн.: Вопросы теории и истории языка. Уч. зап. / Вологодск. гос. пед. ин-т, 1964, XXVIII, с.34.

Leyla Seyidzadeh

Summary Slang’s research

The semantic structure of a word includes its lexical, lexical-grammatical, metaphorical, metonymic, and contextual meanings. It is a known fact that each word can be used in a different semantics depending on what it means and in what context it is used by someone. Depending on the intentions of a speaker and a listener, the meanings of the words can be expressed differently in various contexts. Slangs are also known to be the kinds of the words that have certain meanings in specific situations, and they are believed to be used by a certain group of people. Recent researches prove that slangs can carry heavy cognitive-semantic meanings.

Резюме
Исследование сленга

Семантическая структура слова включает в себя лексическую, лексико-грамматическую, метафорическую, метонимическую и контекстуальную значения. Это известный факт, что каждое слово может быть использовано в различной семантике, в зависимости от того, что оно означает и в каком контексте оно кем-то используется. В зависимости от намерений говорящего и слушающего, значения слов могут выражаться по-другому в разных контекстах. Сленги также известны как виды слов, которые имеют определенные значения в конкретных ситуациях, и считается, что сленги используются определенной группой людей. Недавние исследования доказывают, что сленги могут нести важные когнитивно-семантические значения.

Rəyçi: fil.f.d.A.Seyidova

ƏDƏBİYYAT

Günay Nadirova
AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
nadirovagunay76@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: *multikulturalizm, multikultural ədəbiyyat, multikultural dəyərlər, tolerantlıq.*

Key words: *multiculturalism, multicultural literature, multicultural values, tolerance.*

Ключевые слова: *мультикультурализм, мультикультурная литература, мультикультурные ценности, толерантность.*

XXI əsrdə dünyanın inkişaf strategiyasını müəyyən edən qloballaşma prosesi tam şəkildə getdiyindən dünya dayanmadan dəyişir və yeni dünya modeli yaranmağa başlayır. Cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayan qloballaşma prosesi müxtəlif yönümlü və müxtəlif genzisli xalqların bir-birinə qaynayıb-qarışmasına, bir-birinin adət-ənənəsini, təfəkkürünün mənimsəməsinə səbəb olur. Tarixdə ilk dəfə olaraq bəşəriyyətin mövcudluğu və varlığı məsələsi ilə yeni bir dövrə qədəm qoyduğundan bu dövr qlobal inteqrasiya proseslərində mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin rolunun gücləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. İnteqrasiya proseslərinin inkişafı insan fəaliyyəti üçün geniş məkan yaradan böyük, nisbətən eyni tipli sosial məkanların yaradılmasını stimullaşdırır ki, bu məkanlar da özü ilə təxminən eyni inkişaf səviyyəsində olan bir neçə qonşu dövlətlərin ərazilərini özünə daxil edir. İnsanlar müxtəlif mədəni dəyərlərə malik individlərlə birgə yaşamağa məcbur olur və bir-birinin mədəni dəyərlər sistemini və sosial öhdəliklərinin qəbul etməyə meyllənirlər.

Bu kontekstdə XXI əsrdə mədəniyyət özünü inteqrasiya prosesi kimi təzahür etdirir və bu prosesdə müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə qarışması

baş verir. Müasir sosial mədəni situasiyada insan öz milli mədəniyyətinin kənarında qalır və bu sosial-mədəni situasiya insandan dialojilik, anlama, başqalarını olduğu kimi qavrama və insanların mədəni identikliyinə hörmət tələb edir. Amerika tənqidçisi Devid Qoldberq yazır ki, «Fikrimizcə, mədəniyyət bizim dünyaya baxışlarımızı müəyyənləşdirir, fəaliyyətimizin istənilən sahəsində qərar qəbuluna və hərəkətlərimizə öz təsirini göstərir. Mədəni dəyərlər insan münasibətlərini, onun inamını və həyat təcrübəsini özündə əks etdirir. Ancaq bu dəyərlər insan üçün imperativ və ya şüurdan kənar təsirə malik olur, insanın müasir dünyada yaşam tərzini üçün yeganə üsul və ya vasitə kimi mədəni müxtəlifliyə daxil olmanın vacibliyinin tanınmasını dik-tə edir» [3, 14].

Qərb alimi Samuel Hantinqton bildirir, ki: “Dünyada insanlar arasındakı ən mühüm fərqlər nə siyasi, nə də ideoloji fərqlərdir. Bunlar mədəni fərqlər və müxtəlifliklərdir. İnsanlar ən sadə suala cavab istəyirlər. Biz kimik? sualını din, dil, tarix, adət-ənənələr – yəni mədəniyyət anlayışı ilə cavablandırırırlar. Yalnız “kim” olduğunu biləndən, müəyyənləşdirəndən sonra hər bir xalq yaşayış siyasətini müəyyənləşdirməyə başlayır” [6].

Hər bir tarixi inkişaf mərhələsində ictimai quruluşun formasından asılı olaraq mədəniyyət də, mənəviyyat da yeniləşir və dəyişir. Məhz insanlığın davranış tərzini də baş verən bu dəyişikliklərin təsiri ilə nizamlanır. Elə bu təsirləri təhlil etmədən, insanların öz davranışlarını belə dəyişməsi səbəbini izah etmək asan deyildir, əksinə mürəkkəbdir və bu multikulturallığın göstəricilərindən biridir.

Multikulturalizm – çoxmədənilik və fərqli mədəniyyətlərin bir araya gəldiyi cəmiyyəti təcəssüm edir. Onun əsas məqsədi mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına, humanizm, dostluq və əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə xidmət edir. Multikulturalizm mahiyyətinə görə, müxtəlif mədəniyyətlərin və onların təmsilçilərinin vahid bir məkanda birgə yaşayışını təmin edən norma və qaydaların formalaşması, mədəniyyətlər arasında tarixən formalaşmış tolerantlıq əsasında mədəni dialoq və mənəvi-ideoloji paradiqma deməkdir.

Belə ki, multikulturalizmdən danışarkən mədəni dəyərləri ön plana çəkmək lazımdır. Bizim üçün qəbul edilməz olan, digər biri üçün dəyər ola bilər. Hər bir şəxsin fərqli ifadə tərzinə hörmətlə yanaşmaq, onun fikirlərini ziddiyyət təşkil etməsinə baxmayaraq, olduğu kimi qəbul edib dözümlü münasibət nümayiş etdirmək, qarşı tərəfi anlamaq və fikir ayrılığına baxmayaraq dinləməyi bacarmaq tolerantlıqdır. YUNESKO 1995-ci il 16 noyabr tarixində “Tolerantlıq Prinsipləri Bəyannaməsi” qəbul etmiş və tolerantlığı dünya mədəniyyətinin zəngin müxtəlifliyinə, özünüifadə formalarına və

insan fərdiliyinin təzahür üsullarına hörmət edilməsi, onların qəbul olunması və düzgün anlaşılması kimi ifadə etmişdir.

Sivilizasiyaların qovuşduğunda, Tarixi İpək Yolunun üzərində yerləşən, Şərqlə Qərb arasında körpü olan Azərbaycanın zəngin mədəni-mənəvi irsə və tolerantlıq ənənələrinə malik olması beynəlxalq mühitdə danılmaz həqiqətlərdəndir. Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini dözümlülük mühiti ilə, ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasəti ilə Azərbaycan çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar kimi min illərdə bəşəriyyətə nümunə göstərir.

Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişi təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşam tərzii ilə deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır. Dünya şöhrətli şair və yazıçılarımız öz əsərlərində və şəxsi həyatlarında multikultural dəyərlərə bəzən qeyri-iradi olaraq əməl edib və bunu adi həyat tərzii kimi qəbul ediblər.

Multikultural dəyərlər klassik Azərbaycan ədəbiyyatının da ayrılmaz tərkib hissəsi olub. Klassik ədəbiyyatı təmsil edən şair və yazıçıların çoxu bu mənəvi dəyərlərə əsərlərində geniş yer vermişlər. Akademik Kamal Abdullayev bununla bağlı yazır: “Minillik tarixə malik klassik ədəbiyyatımızın hər bir nümayəndəsi bu dəyərləri nəinki qəbul etmiş, hətta onları öz dünya-görüşünə çevirmişdir” [1, 3].

Ədəbiyyatımızda dünya mədəniyyəti xəzinəsinin ən fundamental incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bu günə qədər çoxmədəniyyətliliyə, orta əsrlər Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunda” oğuz igidi Qanturalının başqa dindən olan Trabzon təkurunun qızı ilə evlənməsi, eposun baş qəhrəmanı Salur Qazanın və oğlu Uruzun digər xalqlarla mərhəmətli və mehriban davranması multikultural dəyərlərin və tolerantlıq ənənələrinin qədim zamanlardan mövcudluğundan xəbər verir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkiri və söz sənəti olan, bədii yaradıcılığın ən gözəl nümunələrini yaradan Nizami Gəncəvinin əsərləri bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir. Onun yaradıcılığının əsas hissəsini ictimai ədalət və xeyirxahlıq, bərabərlik, bəşəriyyətə sevgi kimi humanist mövzular təşkil edir. Dahi şairin əsərlərində multikultural düşüncələr geniş planda öz əksini tapmışdır. O, hələ XII əsrdə yeddi mədəniyyəti təsvir edən və şairin multikultural dəyərlərə verdiyi önəmin bariz nümunəsi olan “Yeddi gözəl” əsərini yaratmışdır. Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qəbul etməyən bu şairin

qəhrəmanları içərisində müxtəlif xalqların nümayəndələrinə rast gəlinir. “Yeddi gözəl” poemasının baş qəhrəmanı İran əsilli Bəhram şahın ətrafındakı qadın surətləri yeddi iqlimdən olan fərqli inanclara sahib insanlardır. Aralarında hind, slavyan, türk, çin gözəlləri də olan bu qadınlar Bəhram şahın bir şəxsiyyət kimi kamilləşməsində böyük rol oynayırlar. Ədəbiyyat tariximiz belə nümunələrlə zəngindir.

Multikulturalizm dəyərlər sistemi kimi nəinki mədəni müxtəlifliyin mövcudluğunu tanıyır, həmçinin immiqrantların qoşulduqları cəmiyyətdə tamhüquqlu inteqrasiyasını və eynihüquqlu təmsil olunma haqlarının mövcudluğunu dəstəkləyir. Bir ideya istiqaməti kimi multikulturalizm Amerika ədəbiyyatında məhz bu aspektdə öz əksini tapır. Mədəni müxtəlifliklə xarakterizə olunan cəmiyyətdə yaranan bədii ədəbiyyat baş verən hadisələri əks etdirdiyindən ilk öncə multikulturalizm iki mövzu ilə əksini tapır – “irqi və gender bərabərliyi... immiqrantların assimilyasiyası” [7].

Amerika ədəbiyyatı ənənəvi olaraq irqi və etnik fərqliliklərlə xarakterizə olunur ki, məhz bu özünəməxsusluq onu digər xalqların ədəbiyyatından fərqləndirir. Müasir dövrdə multikulturalizm yalnız Amerika ədəbiyyatının xarakterik xüsusiyyəti olmayıb, praktiki olaraq bütün ölkələrdə inkişaf edərək müxtəlif mədəniyyətlərin, xalqların, etnosların birgəyaşayışı kimi xarakterizə olunur. Lakin, multikulturalizm anlayışı qismində yalnız müxtəlif xalqların birgəyaşayışı deyil, həmçinin dini və irqi fərqlilik amili də nəzərdən keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da multikulturalizmin inkişafı tamamilə fərqli xarakter daşıyır:

1) ABŞ-da demək olar ki, bütün xalqların nümayəndələrinə, müxtəlif etnosların birgəyaşayışına rast gəlmək olar;

2) Amerika mədəniyyəti hər zaman dünyada mövcud olan regional, etnik və irqi identifikasiya məsələlərinə xüsusi münasibəti ilə fərqlənib.

Ümumiyyətlə ABŞ-ın yarandığı gündən bu günə qədər vahid mədəniyyətin yaradılması zərurəti olub ki, məhz 20-ci əsrdə bu proses metaforik olaraq “əritmə qazanı” (“melting pot”) adını alıb. Bu metafora müxtəlif etnik qrupların bir yerdə cəmlənməsi nəticəsində vahid amerika mədəniyyətinin yaranması kimi xarakterizə olunub ki, məhz 20-ci əsrin 50-60-cı illərində “multikulturalizm” adını alan yeni konsepsiya ilə əvəzlənib. “Əritmə qazanı” prosesindən fərqli olaraq multikulturalizm konsepsiyasının təməlində birgəyaşayış zamanı hər bir etnosun, hər bir xalqın öz adət-ənənəsinin, öz milli xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasına meyllilik durur. Amerika multikulturalizmi paradiqmasının əsas xüsusiyyəti yazıçının hansı milli mənsubluğa aid olmasına, doğma dilinin hansı dil olmasına baxmayaraq əsərlərini ingilis dilində yazmasından ibarətdir. Məhz ingilis dilində yazıb-yaratdıqla-

rına görə onlar ümummillə Amerika ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab olunurlar. Eyni zamanda isə onlar Amerika multikultural ədəbiyyatına şəxsi etnomədəni koloritlər də daxil edirlər. Ümumiyyətlə Amerika multikultural ədəbiyyatını şərti olaraq aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) İrqi ədəbiyyat- hansı ki, məhz müasir dövr amerikan ədəbiyyatının əsas afro-amerikan hissəsini təşkil edir;

2) Etnik ədəbiyyat – Bu qrupa “Çikanos” (“Chicano, Chicana”) - Latın Amerika ölkələrindən ABŞ-a gələn sakinlərin ədəbiyyatını və ABŞ-ın yəhudi sakinlərinin yaratdıqları ədəbiyyatı aid etmək olar;

3) İrqi-etnik ədəbiyyat – hansının ki, əsas hissəsini Asiya-amerikan (yapon, çin, filippin və s. Asiya ölkələrinin sakinlərinin ədəbiyyatı) ədəbiyyatı təşkil edir.

ABŞ multikultural ədəbiyyatının ən vacib komponenti irqi və etnik fərqlilik komponentidir ki, məhz irqi-etnik qrup nümayəndələri formal olaraq azlıqlar sayılsalar da, haqlı olaraq bütövlükdə milli bir ədəbiyyatı təqdim etməyə iddialıdırlar. Buna misal olaraq “qara ədəbiyyat” adını alan afro-amerikan mənşəli yazıçıları göstərmək olar. Məsələn, Nobel mükafatı laureatı Tomi Morrisonun yaradıcılığı artıq afro-amerikan ədəbiyyatı hüdudlarından çıxaraq ümummillə Amerika ədəbiyyatına aiddir. Bir çox ədəbiyyatşünasların fikrincə, məhz T.Morrisonun yaradıcılığı bu gün müasir Amerika ədəbiyyatını istiqamətləndirir. Yazıçının bir çox əsərlərinin mərkəzində məhz irqi fərqlilik və feminist xüsusiyyətlər durur. Yazıçının fiziki və ruhi azadlıq, irqi fərqlilik, bir qadının – bir ananın psixoloji vəziyyəti və mənəvi aləmi problemlərindən bəhs edən “Sevgili” (“Beloved”) romanı, irqi diskriminasiya problemlərinin fonunda bir gənc qızçıqazın ruhi-psixoloji vəziyyətinin təzahürü kimi “Ən mavi gözlər” (“The Bluest Eye”) romanı, həmçinin də irqi fərqlilik, urbanizasiya prosesinin təzahürü, zəncilərin ağdərili yerli sakinlərlə birgəyaşayışı problemi, zənci hüquqlarını müdafiə edən “Harlem” sazişi ilə zəncilərin özünüdərki prosesi və s məsələlərin təsvir olunduğu “Caz” (“Jazz”) romanı 20-ci əsrin ikinci yarısının klassikasına çevrilmişdir. Digər müasir afro-amerikan ədəbiyyatının nümayəndəsinə misal olaraq Persival Evereti göstərmək olar. Onun “Mən Sidney Puatye deyiləm” (“I’m not Sidney Poitier”) romanında müəllif postmodernist yazı üslubundan istifadə edərək qul zəncilərin ağır həyatını, irqi konfliktləri və hibrit identiklik məsələlərini təsvir etmişdir.

“Çikanos” ədəbiyyatı nümayəndələrinin də əsərlərinin əsas mövzusu- nu özünüdərək və assimilyasiya mövzusu təşkil edir. Onların əsərlərindəki əsas obrazlar yad ölkədə yaşayan meksikalı obrazlarıdır. Rodolfo Qonzales, Xose Antonio Vilyarel, Rodolfo Anaya və s. bu ədəbiyyatın nümayəndələri

hesab olunurlar. X.A.Vilyarel isə bu ədəbiyyatı ümumdünya miqyasında tanıdan və məşurlaşdıran ilk yazıçıdır (“Poço” 1959”). Amerikan etnik ədəbiyyatından danışarkən yəhudi ədəbiyyatını da qeyd etmək lazımdır. ABŞ-ın yəhudi sakinlərinin çox hissəsini milli dilləri ivrit dili olan Şərqi Avropa yəhudiləri təşkil edir. Əvvəllər ABŞ-da yaşayan yəhudi yazıçıları əsərlərini ingilis dilində yazmadıqlarına görə amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri hesab olunmurdular. Tədricən - 20-ci əsrin ikinci yarısından sonra ABŞ-da yeni nəsil, məhz əsərlərini ingilis dilində qələmə alan yəhudi yazıçılar meydana çıxdı. Müasir dövrdə yəhudi mənşəli amerikan yazıçıları dedikdə S.Bellanı və Bernard Malamudunu misal göstərmək olar.

Məhz 1980-1990-cı illərdən başlayaraq Asiya-amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri öz milli və etnik keyfiyyətlərini saxlayaraq Amerika ədəbiyyatının bir hissəsinə çevrilirlər. Asiya ölkələri emiqrantlarının Yeni Dünyada yaratdıqları ilk ədəbi nümunələr bütün etnik qrup emiqrantlar üçün xas olan memuarlar və avtobiografik əsərlər idi.

Amerikan multikultural ədəbiyyatının irqi-etnik qolunun əsas hissəsini məhz asiya-amerikan ədəbiyyatının nümunələri təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-a asiya ölkələri əhalisinin kütləvi emiqrasiyası 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 20-ci əsrin əvvəllərində ABŞ-da yaşayan asiya xalqlarının nümayəndələri əsərlərini hələ ingilis dilində qələmə almırdılar. Məhz 1980-1990-cı illərdən başlayaraq asiya-amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri öz milli və etnik keyfiyyətlərini saxlayaraq amerikan ədəbiyyatının bir hissəsinə çevrilirlər. Ümumiyyətlə asiya-amerikan ədəbiyyatı özündə bütöv bir ənənəni - çin, yaponiya, fillippin, vyetnam, malayziya mədəni ənənəsini birləşdirir. Bu ədəbiyyatı təmsil edən qrupların hər birinin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, yapon-amerikan müəlliflərin – C.V.Xauston (“Əlvida, Manzanar”), C.Murayami, C.Okado və s. əsərlərində beynəlxalq düşürgələrin təsviri, fillippin-amerikan müəlliflərin - B.Santos (“Almanın ətri”), K.Bulosan (“Qəlbimdə Amerika”) və s. əsərlərində isə müstəmləkə mentaliteti hökm sürür. Bütün bunlara baxmayaraq, asiya-amerikan müəlliflər bir nöqtədə birləşirlər. Onların əsərlərinin əsas mövzunu etnik özünüdərk təşkil edir ki, bunun da həllinin ən optimal variantı emiqrant həyatı yaşayan valideynlərlə onların Amerikada doğulan övladları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tətqiqidir. Xüsusilə də, çin mənşəli amerikan ədəbiyyatının nümayəndələri olan M.X.Kingston və Emi Tanın yaradıcılığı buna bariz nümunədir.

Beləliklə, Amerika multikultural ədəbiyyatı nümunələrinin ümumi mövzusu assimilyasiya, əsl amerikalıya çevrilmək prosesilə milli mənsubluğun qorunması, şəxsi identiklik mövzudur. Əsərlərin qəhrəmanları öz

identikliyini, öz kimliyini axtarmaq prosesində eyni zamanda iki mədəniyyətin daşıyıcılarıdır. ABŞ vətəndaşı olaraq, ingilis dilində danışaraq, Amerikada doğulub amerikan həyat tərzini doğma sayaraq anlaşırlar ki, onlarda həmçinin öz sələflərinin də mədəni ənənələri, milli mənsubluğu vardır. Multikultural ədəbiyyatın nümayəndələri öz yaradıcılıqlarında iki ayrı-ayrı mədəniyyətləri, iki ayrı-ayrı dünyagörüşləri çulğalaşdıraraq yeni mədəni simbioz yaradırlar.

Gördüyümüz kimi, bədii ədəbiyyat multikultural dəyərlərin praktik xarakter alması üçün ideoloji vasitə rolunu oynayır və fərqliliklərimizə rəğmən yanaşı yaşamanın, bir fərd, şəxsiyyət olaraq fərqli mədəni ənənələrin qovuşmasında mənsubiyyət böhranı duymadan bəhrələnməyin mümkünlüyünü nümayiş etdirir. Viktor Hüqonun qeyd etdiyi kimi: “Yer kürəsi yalnız bir sivilizasiyanın işğalı altında deyil ... İnsan irqi bütövlükdə hər birimizin fərdi şəkildə etdiyi kimi böyümüş, inkişaf etmiş, olğunlaşmışdır” [4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları”, Bakı, Mütərcim, 2016, 287 s.
2. “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX respublika elmi konfransının materialları”, II cild, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı-2016
3. Goldberg David. Multiculturalism. A Critical Reader. Ed. by David Theo Goldberg, Blackwell, 1995, 371 p.
4. Hugo, Victor. 2004. The Essential of Victor Hugo. Oxford: Oxford University Press.
5. Глостанова М.В. - Проблема мультикультурализма и литература США конца XX века, ИМЛИ РАН, “Наследие”, 2000, 400 с.
6. <https://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Huntington.pdf>
7. http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/1/Tolkachev_Multiculturalism-Cross-cultural-Literature/

Gunay Nadirova

Summary

Multicultural values in modern Azerbaijani and American literature

The article discusses the process of globalization, which has a great impact on society, where, despite the differences in values, representatives of cultures of different nations are forced to live together and tend to accept each other's cultural values. The article also analyzes the rich multicultural history of the Azerbaijani people and multicultural values reflected in artistic and literary sources. The article also deals with the ideological direction of multiculturalism in American literature,

which recognizes not only the existence of cultural diversity as a value system, but also supports the full integration of immigrants into society.

Гюнай Надирова

Резюме

Мультикультурные ценности в современной азербайджанской и американской литературе

В статье рассматривается процесс глобализации, который оказывает большое влияние на общество, где, несмотря на ценностные отличия, представители культур разных народов вынуждены жить вместе и склонны принимать культурные ценности друг друга. В статье также освещается богатая мультикультурная история азербайджанского народа и мультикультурные ценности, отображенные в художественно-литературных источниках. В статье также говорится об идеологическом направлении мультикультурализма в американской литературе, который признает существование культурного разнообразия не только как систему ценностей, но и поддерживает полную интеграцию иммигрантов в общество.

Rəyçi: fil.e.d.T.Məmməd

Шахла Гурбанова
АУЯ

К ВОПРОСУ О СПЕЦИФИКЕ ОТРАЖЕНИЯ ВОЕННОЙ ТЕМАТИКИ В АВСТРИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ключевые слова: *австрийская литература первой половины XX века, австрийская эмигрантская литература, австрийские писатели-эмигранты, австрийские военные романы, влияние Габсбургской монархии на австрийскую литературу*

Açar sözlər: *20-ci əsrin birinci yarısının Avstriya ədəbiyyatı, Avstriya mühacirət ədəbiyyatı, Avstriya mühacirət yazıçıları, Avstriya müharibə romanları, Habsburg monarxiyasının Avstriya ədəbiyyatına təsiri*

Key words: *Austrian literature of the first half of the 20th century, Austrian emigrant literature, Austrian emigrant writers, Austrian war novels, the influence of Habsburg monarchy on Austrian literature*

Становление фашизма и Аншлюс являются ключевым моментом в раздроблении австрийской литературы. После присоединения Австрии к Германии кардинальные изменения в культурной жизни Австрии были неизбежны. Для писателей и интеллектуалов, не желавших мириться с новой властью, начались мрачные времена. Писатели еврейского происхождения первыми покинули страну. Литературный мир потерпел сильный удар. Таким образом, в первой половине XX века австрийская литература была расколота на три части: эмигрантскую литературу, литературу «внутренней эмиграции» и национал-социалистическую литературу. Наиболее громко заявившей о себе стала эмигрантская литература.

Эмиграция изменила дискурс современного романа. Лирика по сравнению с прозой оставалась в эмиграционные годы несколько в тени. Печатать поэтические сочинения было возможно исключительно в эмигрантской прессе, поэтому писателям-драматургам приходилось нелегко с публикацией, и их работы оставались зачастую без перспективы на дальнейшее существование.

Уже в первой половине XX века Австрийская литература была расколота на три части: эмигрантскую литературу, литературу «внутренней эмиграции» и национал-социалистическую литературу.

Произведения того времени писались, как правило, в духе и традиции Габсбургской монархии, отражали ее историю, нравы, внося огромный вклад в развитие австрийской литературы XX века.

Безусловно, писатели, пережившие Первую мировую войну, а некоторые даже две, невольно были втянуты в военную тему. В романах начали появляться новые слова, не типичные для прежнего лексикона. Так, все чаще читатель стал встречать такие слова, как война, концентрационный лагерь, нацизм, фашизм, капитализм и т.д. Однако основной составляющей произведений являются ностальгический мотив и автобиографизм. Для австрийской литературы в целом были характерны политическая пассивность и отсутствие боевого духа, малейшей надежды на спасение. Неудивительно, еще в период Первой мировой войны, уныние на фоне разрушающихся идеалов было характерной чертой австрийской литературы. Так, в эпоху войны 1914-1918гг. и после нее военная тематика была представлена исключительно меланхолическими произведениями, в которых переплетались ностальгия и сатира. Попытка создать антивоенное произведение была предпринята Стефаном Цвейгом (драма «Иеремия» 1917), и Карлом Краусом (драма «Последние дни человечества» 1919). И даже роман «Марш Радецкого», написанный Йозефом Ротом уже в преддверии фашизма (1932) так же оплакивает последние годы существования Австро-Венгерской империи. Наконец, в 1935 году мир услышит австрийский антифашистский голос в романах Элиаса Канетти «Ослепление» и Герминии Цурмюлен «Наши дочери-нацистки».

Нельзя не упомянуть, что эмигрантская литература составляет внушительный фонд всей австрийской литературы XX века. Именно писателями-эмигрантами эта литература была обогащена мировыми бестселлерами. Такие имена как Стефан Цвейг, Франц Верфель, Роберт Музиль, Германн Брох, Элиас Канетти, Макс Брод, Пауль Целлан, Йозеф Рот, стали визитной карточкой австрийской литературы середины XX века. Однако австрийские писатели-эмигранты были крайне неактивны в политической жизни в эпоху двух мировых войн. Военные романы создавались в основном наименее известными писателями (как правило, не эмигрантами) и с особой осторожностью. В числе тех немногих антифашистских романов можно назвать роман Г.Цурмюлен «Когда пришел чужой» (1947), повести А.Лернет-Холения «20 июля» и «Граф Луна», малоизвестные работы Хаймито фон Додерера и антифашистские комедии Ф.Хохвельдера.

Возможно, причина такой пассивности кроется в нежелании признать себя частью той системы, которая обрекла миллионы невинных людей на трагическую участь. Не исключено и предположительное презрение австрийских писателей-эмигрантов по отношению к тем своим коллегам, которые, позабыв о славной блаженной культуре Габсбургской манархии, очернили свои руки в грязной теме войны и крови.

Откровенно о прошлом своей родины начали писать уже «новые» австрийские писатели: такие как Ингеборг Бахманн, Петер Хандке, Томас Бернхард и др. В 60-70гг. целью их произведений стали общественно-политическая критика и разоблачение прошлого Австрии в годы Второй Мировой Войны.

Так, в 1988 году по случаю 50-летней годовщины аннексии Австрии публике была представлена пьеса Томаса Бернхарда «Площадь героев», где писатель открыто обвиняет Австрию в фашизме.

Но, несмотря на всю критику, обрушившуюся на Австрию и ее настрой в эпоху Третьего Рейха, австрийские писатели всегда очень трепетно относились к своей принадлежности именно к этой стране и ратовали за звание австрийского писателя. Они глубоко переживали, что их зачастую считали немцами, а их литературу - одной из ветвей немецкой литературы. Так, Элиас Канетти на вручении Нобелевской премии по литературе 1981-го года возразил комитету жюри на высказывание «Его родина – это немецкий язык», подчеркнув, что он все же «стоит на почве австрийского культурного пространства».

Литературно-биографическую географию эмиграционной литературы можно в определенной мере изучить по работам, посвященным исследованиям эмиграции в контексте эстетических норм и традиций. Об этом свидетельствуют труды Гюнтера Андерса «Биография, не жизнь», эссе Михаэля Гамбургера «Особое отношение к языку» (1978), где эмиграция была описана в аспекте призыва к сближению и союзу писателей-эмигрантов, что ранее, в репрезентативных текстах по истории литературы терпело неудачу. Данная ситуация была выдвинута на обсуждение Клаусом Бриглебом в реферате «Невосприятие немецкой эмиграционной литературы после 1933 года в западно-немецкой современной литературе» на Международном съезде союза германистов в Токио. Идейной поддержкой и логическим заключением вышеупомянутому реферату и всем последующим в данной области исследованиям послужили так же подлинные тезисы с впечатляющими результатами, так например, «Справочник немецкоязычной эмиграции 1933-

1945 годов» (Клаус Дитер Крон, 1988), «Энциклопедия австрийской эмиграционной литературы» (Зиглинда Больбехер/Константин Кайзер, 2000).

Эмиграция, в качестве литературно-исторической и эстетической категории, всегда будет иметь место в научно-литературном дискурсе. Помимо знаменательных успехов, продукты эмиграции склонны к тенденции эстетической дезинтеграции и наличием малого количества новаторских форм выражения. (В.Копке, М. Винклер: Эмиграционная литература, 1989) Последствием того стало прекращение дебатов насчет форм письма и предполагаемого отказа эмиграции от современности. По сути, с одной стороны языку стала присуща радикальная рефлексия, а с другой пробуждение интереса к инновативным поэтическим аспектам в рамках экспрессионистских дебатов, что было зарегистрировано в дневнике Клауса Манна от 1938 года. И как бы парадоксально это не звучало, но исключительно наличие такого исторического события как «Аншлюс» привело к созданию огромного количества эмигрантских произведений, да и по сути, самой эмиграционной литературы, с присущими ей особенностями смысловых и языковых средств выражения.

Как отмечала австрийская писательница Ингеборг Бахманн, такие писатели, как Райнер Мария Рильке и Роберт Музиль, никогда бы не могли быть немцами. Причину разъясняет Томас Бернхард, говоря, что у немцев не было той Габсбургской манархии, которая оказывает влияние на каждого австрийского писателя. Не исключено, что именно историческая эпоха Габсбургов «приучила» австрийских представителей культуры к вальяжной жизни, покою на «священном островке» и уверенности в своей непоколебимости. Однако такой отрешенный от общественно-мировых проблем настрой на достаточно долгие годы словно парализовал литературно-культурную общественность Австрии. В итоге долгие годы скитаний по миру, потеря идентичности у одних, отсутствие идей и желания для написания новых произведений у других. Мысли, как и душа, австрийских писателей были навеки застланы одной лишь темой – великой Австро-Венгерской империей.

Возможно, обвинения австрийской литературы середины XX века в тривиальности, массовости репертуара, отказе от темы войны и нежелании высказать свою позицию относительно развивающихся мировых событий были небеспочвенны. После Первой мировой войны в Австрии не был написан ни один военный роман, характеризующий исторические события первой четверти XX века, в то время как в

Германии были изданы такие завоевавшие мировую славу шедевры, как «На западном фронте без перемен» Ремарка (1929), «Год рождения 1902» (1928) Эрнста Глэзера, «Спор о бунтаре Грише» (1927) Арнольда Цвейга.

Порой кажется, что австрийские писатели нашли верный путь к сердцу измученного войной читателя. Они писали так же, как до войны, об обычных людях в их обычной жизни, где нет места фашизму, холокосту и концентрационным лагерям.

Использованная литература

1. Аманн Клаус. Essays zur österreichischen Literatur nach 1918, Вена, 1992.
2. Аманн Клаус. Anschluss der österreichischen Autoren zum Dritten Reich. Frankfurt am Main, Verlag Ateneum, 1988.
3. Архипов Ю. И. Австрийская литература. Литературный энциклопедический словарь, М.: Советская энциклопедия, 1987. с. 10-12.
4. Веселовская Н.Б., Шлапоберская С.Е. Австрийская литература. Краткая литературная энциклопедия, М.: Советская энциклопедия, 1962, с. 64-70.
5. Холцнер Йохан. Österreichische Literatur im Exil. Вена, 2002.
6. Клаус Дитер Крон. Справочник немецкоязычной эмиграции 1933-1945 годов. Германия, 1988.
7. Михаэль Алоис Вебер. Eine Untersuchung zur österreichischen Kriegsliteratur der Ersten Republik (Magisterdiplomarbeit), Wien, 2000.
8. Зиглинда Больбехер/Константин Кайзер. Энциклопедия австрийской эмиграционной литературы, 2000.
9. <https://germania-online.diplo.de/ru-dz-ru/kultur/literatur/-/2138028>

Şəhla Qurbanova

Xülasə

Avstriya ədəbiyyatında hərbi mövzunun əks olunmasına dair

Məqalədə 20-ci əsrin birinci yarısında Avstriya ədəbiyyatının tarixinə nəzər salınaraq hərbi mövzuda əsərlər tədqiqatına cəb edimdir. Müşahidələr hərbi mövzuya müraciət olunan əsərlərin azalmasını göstərir. Bu faktı da qeyd edək ki, iki dünya müharibəsi dövründə Avstriya ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına ciddi hərbi roman təqdim etməmişdir. Avstriya mühacirləri əsasən Habsburg imperiyasını alqışlayan avtobiografik və ya utopik roman yazırdılar. Sanki yazıçılar müharibə mövzusu ilə maraqlanmırdılar, bu barədə yazmırdılar. Məqalədə Avstriya yazıçılarının bütün dünyanı sarsıdan fəlakətə biganəliyinin səbəbinin araşdırılmasına cəhd olunur.

Shahla Gurbanova

Summary

**To the question of the specifics of the reflection of military topics
in Austrian literature**

The article focuses on the history of Austrian literature in the first half of the 20th century and in particular on military theme. Researches show a decrease in the number of works on military issues. It should be noted that during the two world wars, Austrian literature did not present a serious military novel to world literature. Austrian immigrants wrote mainly autobiographical or utopian novels praising the Habsburg Empire. As if the writers were not interested in the subject of war, they did not write about it. The article seeks to investigate the reasons for the indifference of Austrian writers to the catastrophe that shook the whole world.

Rəyçi: fil.e.d.,prof.S.Zeynalov

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

ped.f.d., dos. Firuzə Rzayeva

ADU

E-mail: fira_350@mail.ru

TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİNDƏ QARŞIYA QOYULAN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏR

Açar sözlər: *müstəqil iş, təlim fəaliyyəti, məqsəd və vəzifələr, tədris prosesi.*

Key words: *independent work, teaching activity, purposes and duties, teaching process.*

Ключевые слова: *самостоятельная работа, учебная деятельность, цели и задачи, процесс обучения.*

Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinin aktuallığı Azərbaycan Respublikasında son illər ali təhsil sahəsində aparılan müsbət dəyişikliklərlə əlaqədardır. Müasir dövrimüzdə tələbələrin fasiləsiz təhsilinin əsas vəzifələrinin həlli tədris prosesində tədris materialı üzərində müstəqil işin rolunun artırılması olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Tələbələrin müstəqil işi aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulmuşdur:

- Müəyyən bir fənn üzrə bilik və bacarıqların yüksək keyfiyyətlə mənimsənilməsi;
- akademik fənnin geniş və (və ya) dərinədən öyrənilməsi;
- gələcək peşəyə davamlı idraki marağın inkişafı;
- tələbələrin fərdi və intellektual qabiliyyətlərinin formalaşması;
- tələbələrin idrak, praktiki, tədris-tədqiqat, elmi-tədqiqat, refleksiv, layihə fəaliyyətlərində müstəqil iş görmək (öyrənə bilmək) bacarıqlarının formalaşdırılması;
- reproduktiv, yaradıcı, proqnostik, dəyərləndirmə fəaliyyətində təcrübənin inkişafı;

– tələbələrin şəxsi və peşə keyfiyyətlərinin, fərdi tədris və peşə-pedaqoji üsullarının, ümumi və peşə bacarıqlarının (cavabdehliyi öz üzərinə götürmək, problemləri müstəqil formalaşdırmaq və onların həll yollarını tapmaq, müxtəlif konfliktli vəziyyət- lərdə problemlərin həlli üçün konstruktiv yollar tapmaq, tolerantlıq və s.) [6];

Müxtəlif tədqiqatçılar müstəqil işin mahiyyətini fərqli şəkildə izah etmişlər. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

O.V.Akulova, L.K.Naumovanın fikrincə, tələbənin müstəqil işi müəyyən bir sistemdə planlaşdırma və müəyyən bir nəticənin əldə olunmasının qiymətləndirilməsində müəllim tərəfdaşlığı ilə həyata keçirilən peşəkar təhsil programının inkişafı üçün tədris fəaliyyətinin bir növüdür. Müstəqil iş prosesində müəllim tərəfdaş qismində çıxış edir [8]. L.Q.Vyatkin müstəqil iş dedikdə, müəllimin birbaşa kömək və dəstəyinin sistematik azaldılması ilə tələbələrin bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılmasına gətirib çıxaran bir fəaliyyət növü başa düşür. Bu fəaliyyət növü sayəsində müstəqillik tələbənin şəxsi keyfiyyətinə çevrilir [6].

İ.A.Zimnyaya belə hesab edir ki, müstəqil iş tələbənin özünü dərk etmə və özünütəkmilləşdirməsinə səbəb olan məqsədayönlü, daxilən motivasiya edilən bir prosesdir. Bu fəaliyyət zamanı müstəqil işin yerinə yetirilməsi prosesi və onun nəticəsinə bilavasitə təsir edən daxili motivasiyaya xüsusi diqqət yetirilir [2, 43].

R.B.Srodaya görə, müstəqil iş tələbələrin maksimum fəallıq, yaradıcılıq, müstəqil mühakimə, təşəbbüs nümayiş etdirdiyi bir fəaliyyətdir [3, 4].

B.P.Yesipov müstəqil işi müəllimin bilavasitə iştirakı olmadan lakin bunun üçün xüsusi olaraq təmin edilmiş bir vaxtda onun göstərişləri ilə yerinə yetirilən fəaliyyət növü hesab edir; bu zaman tələbələr tapşırığa qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün şüurlu şəkildə səy göstərirlər [1, 123]. R.M.Mikelson isə müstəqil işi müəllimin köməyi olmadan lakin onun nəzarəti altında yerinə yetirilən fəaliyyəti hesab edir [7].

M.İ.Moroya görə müstəqil iş tələbələrin elə şüurlu fəaliyyət növüdür ki, bu zaman tələbələr qarşılarına qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün heç kimin köməyi olmadan çətinlikləri dəf edərək fəaliyyət göstərirlər [6]. E.İ.Uint müstəqil işi tələbələrin tədris-tərbiyə prosesinin fərdiləşməsinə yönəlmiş tədris fəaliyyət forması hesab edir [5, 127].

B.K.Buryak belə hesab edir ki, tədris metodu kimi müstəqil iş tələbələrin daha dərin biliklər əldə etməsinə, tələbələrin müstəqilliyinin və fəallığının formalaşmasına, ha-belə onların əqli fəallıqlarının inkişaf etməsinə səbəb olur [8]. P.İ.Pidkasiy müstəqil işi elə tədris vasitəsi hesab edir ki, bu bilavasitə konkret vəziyyətdə konkret didaktik məqsəd və vəzifələrin ye-

rinə yetirilməsinə xidmət edir; tələbələri tapşırıqların müstəqil yerinə yetirilməsinə psixoloji hazırlayır və əldə edilmiş məlumatlardan öz biliklərini sistemativ olaraq artırmağa sövq edir [6].

N.O.Xlupina müstəqil iş anlayışını tədqiq edən alimlərin fikirlərini ümumiləşdirərək müstəqil işin aşağıdakı əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir: müəllimin birbaşa iştirakı yoxdur; tələbələrin müstəqillik və fəallığının artması; müəllim və tələbənin qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün birgə əlaqəsi [8].

Müxtəlif situasiyalar müəllimə imkan verir:

- müstəqil işin yerinə yetirilməsində tələbənin rolunu və özünün iştirak dərəcəsini müəyyənləşdirmək;
- metodik dəstəyi hazırlamaq;
- Müəyyən bir fənn üzrə müstəqil işi planlaşdırmaq;
- tələbələrin ümumi və peşə kompetensiyalarının yaranmasına və inkişafına şərait yaradacaq müstəqil işin motivasiyasını və nəzarətini nəzərdən keçirmək;

Tələbələr tərəfindən həyata keçən müstəqil işlərin aşağıdakı məqsədləri vardır:

- Tələbələr tərəfindən əldə edilmiş nəzəri və praktik biliklərin sistemləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi;
- nəzəri biliklərin dərinləşməsi və genişlənməsi;
- normativ, hüquqi, arayış sənədləri və xüsusi ədəbiyyatdan istifadə bacarıqlarının yaranması;
- tələbələrin idrak qabiliyyətlərinin və fəallığının, yaradıcı təşəbbüs, müstəqillik və məsuliyyətinin inkişafı;
- tələbələrin düşüncə, bacarıq müstəqilliyinin, özünü inkişaf etdirmə və özünü təsdiqləmək qabiliyyətlərinin formalaşması;
- tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı.

Tədqiqatçı E.A. Muliavinanın fikrincə, müstəqil işin məqsədi tələbələri əvvəlcə tədris materialı ilə, sonra elmi məlumatla mənalı və müstəqil işləməyi öyrətmək və onların öz ixtisaslarını daha da davamlı inkişaf etdirmək bacarığını aşılamaq üçün özünü təşkili və özünü tərbiyənin əsasını qoymaqdır [7].

Qeyd edək ki, aşağı kurslarda tələbələrin müstəqil işlərinin məqsədi tələbələrin praktik məşğələlərdə əldə etdikləri bilikləri genişləndirmək və möhkəmləndirmək, yuxarı kurslarda isə tələbələrin yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirməkdir.

Tələbələrin müstəqil işinin funksiyaları:

- İnkişaf etdirən: tələbələrin zehni iş mədəniyyətini artırmaq, onları yaradıcı fəaliyyətlərlə tanış etmək, tələbələrin intellektual qabiliyyətlərini zənginləşdirmək;

- informasiya-maarifləndirmə: müstəqil işlə dəstəklənməyən auditoriya məşğələlərində tələbələrin tədris fəaliyyəti effektiv olur;
- istiqamətləndirici və stimullaşdırıcı: tədris prosesinə peşəkar sürətləndirmə verilir;
- təhsil: mütəxəssisin peşə keyfiyyətləri formalaşır və inkişaf etdirilir;
- tədqiqat: peşəkar və yaradıcı təfəkkürün yeni səviyyəsi yaranır və formalaşır.

Tələbələrin müstəqil işlərinin əsas vəzifəsi məşğələlərdə intellektual təşəbbüs və düşüncə inkişafı üçün psixoloji və pedaqoji şərait yaratmaqdır.

Tələbələrin müstəqil işinin vəzifələri aşağıdakılardır: müstəqil işləmə qabiliyyətinin inkişafı; fəaliyyət və idrak qabiliyyətlərinin inkişafı; tədqiqat bacarıqlarının inkişafı; öz-özünə təhsil və özünü təbiiyyənin stimullaşdırılması; vaxt ayırmaq qabiliyyətinin inkişafı.

N.Y.Konevalova, Z.S.Kuntseviç, G.K.Radko hesab edirlər ki, tələbələrin müstəqil işlərinin tədris prosesində həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllinə yol açır:

- tələbələrin nəzəri biliklərinin və praktik bacarıqlarının sistemləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi;
- nəzəri bilikləri dərinləşdirmək və genişləndirmək;
- peşə problemlərinin həlli üçün normativ, arayış sənədləri və ixtisaslaşdırılmış ədəbiyyatdan istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması;
- müstəqil iş üçün tapşırıqları yerinə yetirərkən tələbələrin ümumi təhsil bacarıqlarının, idrak qabiliyyətlərinin və fəallığının inkişafı;
- düşüncə, bacarıq müstəqilliyinin formalaşması, özünü inkişaf etdirmə, özünü təkmilləşdirmə;
- tələbələrin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı;
- öz təhsili üçün məsuliyyətin inkişafı;
- auditoriya işlərinin səmərəliliyini artırmaq [6].

Tələbənin müstəqil işini iki hissəyə bölmək olar:

1) müəllim tərəfindən təşkil edilmiş və tədris kompleksində dəqiq təsvir olunan;

2) müəllimin birbaşa nəzarəti olmadan tələbənin təşkil etdiyi müstəqil iş;

Tələbələrin müstəqil tərbiyə işlərinin əsas struktur elementləri aşağıdakılardır: praktik məşğələlər zamanı müxtəlif müstəqil iş növləri; tələbələrin dərscənkənar müstəqil işi; cədvəl üzrə dərslərdən sonra tələbələr tərəfindən həyata keçirilən müstəqil iş;

idarəetmənin əsası və vasitəsi olan müstəqil işə nəzarət; tələbələrin özünə nəzarət; müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində dəyişiklik, müstəqil işin təşkili və idarə olunması üçün kafedra və müəllimlərin tam məsuliyyəti.

Tələbələrin müstəqil işlərinin əsas səviyyələri aşağıdakılardır:

– Reproduktiv səviyyə: tapşırıqların nümunəyə uyğun olaraq yerinə yetirmək (vəziyyətləri həll etmək, məlum metoddan istifadə edərək məşqlər etmək; cədvəllər doldurmaq və s.); Burada əsas məqsəd əldə edilmiş biliyin möhkəmləndirilməsi, bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Tələbənin idrak fəaliyyəti tanıma, anlama və yadda saxlamada özünü göstərir. Tələbələrin bu səviyyədəki müstəqilliyi minimaldır, çünki ona verilən təlimat və göstərişlər ciddi şəkildə tənzimlənir [7].

Rekonstruktiv səviyyə: qərar və planların dəyişilməsi ilə nəticələnən rekonstruktiv xarakterli müstəqil iş; bu müddət ərzində plan, tezislər, annotasiyalar hazırlanır. Bu səviyyədə referatlar yazıla bilər.

Tələbə bu zaman vəziyyətə uyğunlaşdırılmış metod(lar) tətbiq edir. Müstəqil işin rekonstruktiv səviyyəsində tələbənin yerinə yetirdiyi müstəqil iş reproduktiv səviyyə ilə müqayisədə müəllim tərəfindən nisbətən az tənzimlənir və idarə edilir. Nəticə etibarilə onun müstəqillik dərəcəsi artır.

Yaradıcı səviyyə: yaradıcı müstəqil iş hər hansı bir problem vəziyyətinin həlli üçün onun təhlilini və yeni məlumatlar əldə etməyi tələb edir. Tələbə müstəqil şəkildə bu problemlərin həll edilməsi üçün həll yolları və metodları (təhsil və tədqiqat tapşırıqları, kurs və diplom layihələri) müstəqil olaraq seçməlidir.

Tədqiqatçı Q.Y.Titova müstəqil işin beş səviyyəsini müəyyənləşdirir: 1) məlumatın həqiqi və transformativ çoxalması; 2) model üzərində müstəqil iş; 3) yenidən qurulan müstəqil iş; 4) evristik müstəqil iş; 5) yaradıcı (tədqiqat) müstəqil iş. [4, 2-6].

Tələbələrin müstəqil işlərini planlaşdırılması aşağıdakı formada həyata keçirilir:

Planlaşdırma tələbənin uzun müddətli təhsil, təlim və inkişaf prosesində sabit nailiyyətlərini təmin edən müstəqil işi idarəetmə sisteminin ən vacib hissələrindən biridir. Planlaşdırmanın səmərəliliyi onun aydınlığından və spesifikliyindən asılıdır.

Planlaşdırmanın aşağıdakı məqsədləri vardır:

– hər fənn üzrə həyata keçiriləcək müstəqil işin tam həcmi müəyyənləşdirmək;

– əməliyyat və cari nəzarət (tapşırıq, mövzu, kurs bölməsi, dərsliklərdə, icmalda və s. üzərində öyrənilən bölmələrin sayı) üzrə məlumatların optimal miqdarını müəyyənləşdirmək;

– cari nəzarətin tezliyini müəyyənləşdirmək;

– tədris ili boyunca tələbələrin akademik və əlavə materiallar üzərində sistemli işini təmin etmək üçün hazırlanmış müstəqil iş cədvəlini hazırlamaq.

Tələbələrin müstəqil işinin planlaşdırılması aşağıdakıları əhatə edir:

- tədris fənləri üzrə müstəqil iş həcminin müəyyənləşdirilməsində tələbələrin ümumi vaxt büdcəsini nəzərə almaq;
- Müstəqil işin müəyyən növlərinin mürəkkəbliyinin müəyyənləşdirilməsi;
- tələbələrin müstəqil işlərinin həcmi və növlərini, hesabat formaları və nəzarət müddətlərini sadələşdirmək.

Müstəqil işin ayrı bir növü üçün tələbələr üçün vaxt büdcəsi müəllim tərəfindən aşağıdakılara əsasən müəyyən edilir:

- auditoriyada tələbələrin müstəqil işi yerinə yetirmələrinə nəzarət etmək;
- tələbələrlə müəyyən bir tapşırığın yerinə yetirilməsinə sərf etdikləri vaxt barədə sorğu aparmaq;

Müstəqil işin planlaşdırma səviyyəsi aşağıdakılar tərəfindən icra edilir:

1) müstəqil işin planlaşdırılması fənni tədris edən rəhbər müəllim tərəfindən həyata keçirilir;

2) müstəqil işin planlaşdırılması tələbə tərəfindən həyata keçirilir;

3) müstəqil işlərin planlaşdırılması kafedra tərəfindən həyata keçirilir;

4) müstəqil işin planlaşdırılması dekanlıq tərəfindən həyata keçirilir.

Tələbə çox yüklənməsinin səbəbləri:

- tələbələrin tədris işinin düzgün təşkilində bacarıqlarının olmaması;
- tələbələrin əmək məhsuldarlığının azalmasına səbəb olan planlaşdırılmış iş yü-künün qeyri-bərabərliyi;
- müstəqil iş üçün tələb edilən tapşırıqların həcmi və mürəkkəbliyinin tələbələrin bilik və bacarıqları ilə uyğun gəlməməsi;
- metodik dəstəyin qeyri-kafi olması;

Tələbələrin müstəqil işinin əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil edir:

- müstəqillik, inkişaf edən və yaradıcı istiqamətləndirmə, hədəf planlaşdırma, şəxsiyyət-fəaliyyət yanaşması.

A.G.Moliboqun nöqteyi-nəzərindən tələbələrin müstəqil işinin təşkili aşağıdakı prinsiplərlə tənzimlənir: bütün müstəqil işlərin həcm və vaxt baxımından tənzimlənməsi; tələbələrin müstəqil işləmələri üçün şəraitin təmin edilməsi; müstəqil işin idarə edilməsi [6].

Y.A.Qonçarovanın qeyd etdiyi kimi, tələbələrin müstəqil işinin təşkili üçün əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, tələbələr tapşırıqların passiv yerinə yetirilməsindən fəal və fərdi yerinə yetirilməsinə keçsinlər [8].

Tələbələrin müstəqil iş prinsipləri aşağıdakılardır:

- interaktivlik prinsipi: tələbələrin əməkdaşlığını və onların tək-cə müəllimlə deyil, digər tələbələrlə də məlumat mübadiləsinə ehtiyacın olması;

- Təhsilin fərdiləşdirilməsi prinsipi: müəllim tərəfindən tələbənin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılır;
- Şəxsiyyət prinsipi: tələbənin müstəqil işinə nəzarət etmək ehtiyacını əsaslandırır;
- Təlimin tənzimlənməsi prinsipi: öyrənmə strategiyasını seçmək və müstəqil işi planlaşdırma ehtiyacını əks etdirir;
- Qabaqcıl öyrənmə prinsipi: tələbələrin zehni fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə, inkişafına, həmçinin müstəqil proqnozlaşdırmaq, seçmək və həll etmək, digər tələbələrlə birlikdə bilik əldə etmək qabiliyyətinin formalaşmasına müstəqil işin yönəlməsini təmin edir;
- Əlaqə prinsipi: nizam-intizamda və ya kursda problemli məsələlərin vaxtında müzakirə olunmasına və düzəldilməsinə imkan verir;
- xarici nəzarət və özünə hörmət prinsipi: alınan məlumatın tək-cə müəllimlə deyil, həmçinin tələbələrlə mübadiləsini mümkün edir.
- Elmilik prinsipi: problemləri elmi səviyyədə həll etməyə imkan verir;
- əyanilik prinsipi: məlumatların əlçatan formada təqdim olunmasını təmin edir;
- Nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsi prinsipi: situativ tapşırıqların həllini mümkün edir;
- Müstəqil işin əlçatanlığı və məqsədə uyğunluğu prinsipi;
- Tədris fənlərinin mürəkkəbliyi və müstəqil işin optimal planlaşdırılması üçün mühasibat prinsipi;
- Biliklərin mənimsənilməsi prinsipi.

Tədqiqatçı İ.V.George peşəkar səriştənin formalaşmasının müxtəlif mərhələlərində müstəqil işin təşkilinin pedaqoji şərtlərini müəyyənləşdirmişdir [5]. Tədqiqatçı tələbələrin müstəqil işlərinin yerinə yetirilməsinin iki səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir: invariant və variativ səviyyə; Hər bir səviyyə konkret mərhələlərə bölünmüşdür.

Tələbələrin müstəqil işlərinin yerinə yetirilməsinin invariant səviyyəsinin mərhələləri və onlara müvafiq pedaqoji şərtlər aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Diaqnostik mərhələ	1) Tələbələrin diaqnostikasının aparılması (ümumi tədris səriştələrinin, müstəqil iş bacarıqlarının, tədris fəaliyyəti və professional seçimin formalaşdırılması); 2) Diaqnostik nəticələrə əsasən, tələbələrin müstəqil iş bacarıqlarının korreksiyası və inkişaf etdirilməsi;
Motivasiya-qiyətləndirmə	1) Tələbələrin peşə səriştələrinin formalaşmasına yönələn müstəqil işlərinin effektiv təşkilinə pedaqoqların cəlb edilməsi;

	2) Diaqnostik nəticələrə əsasında tələbələrin müs-təqil işlərinə fərdi və differensial yanaşma;
Nəzəri-praktik	Tələbələrin peşə səriştələrinin formalaşmasına yönələn müstəqil işlərinin effektiv təşkiinə pedaqoqların cəlb edilməsi;
Nəzarət-analitik	Tələbələrin peşə səriştələrinin formalaşmasına yönələn müstəqil işlərinin maddi,metodiki və texniki təminatı;

Tələbələrin müstəqil işlərinin yerinə yetirilməsinin variativ səviyyəsinin mərhələləri və onlara müvafiq pedaqoji şərtlər aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Diaqnostik	Tələbələrin şəxsi xarakteristikalarının diaqnostik nəticələri əsasında tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinə fərdi və differensial yanaşmanın realizasiyası;
Nəzəri-praktik	Peşə səriştələrinin formalaşması və müstəqil işin məzmunu, həcmi və təşkilində müəllimlərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

Beləliklə, ali məktəblərdə tələbə müstəqil işlərinin təşkilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

– Qarşıya çıxan bütün problemləri səmərəli həll edə bilən, səmərəli komanda ilə işləməyi bacaran və davamlı peşəkar inkişaf etməyə hazır olan rəqabətli mütəxəssislərin hazırlanması;

– Tələbənin bilik, bacarıqlarının formalaşdırılması, şəxsiyyətin idrak və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafı onun peşə səlahiyyətinin əsas tərkib hissəsi kimi;

– Tələbələrin elmi-tədqiqat səriştələrinin, elm-tədqiqat layihələrində iştirak bacarıqlarının formalaşması;

– Tələbələrin yaradıcı təxəyyül, özünü inkişaf etdirmə və təkmilləşdirmə qabiliyyətlərinin formalaşdırılması;

– İstedadlı tələbələrin gələcək elmi-tədqiqat işlərində iştirak etməsini təmin etmək;

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках М, Учпедгиз, 1961. 239 стр.
2. Зимняя И.А. Гуманизация образования (состояние, проблемы, перспективы) // Гуманизация образования. 1995. № 2. М, 66 стр.
3. Срода Р.Б. Воспитания активностей и самостоятельности учащихся в учении. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. Стр.7.
4. Титова С.В. Интеграция социальных сетей и сервисов Интернета 2.0 в систему преподавания иностранных языков, Вестник Московского уни-

- верситета, серия 19, Лингвистика и мейкультурная коммуникация. 2008.- №3. Стр. 208-213
- 5 Унт Н.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М., Педагогика, 2003. 192 стр.
  - 6 <https://www.dissercat.com/content/stimulirovanie-samostoyatelnoi-uchebnoi-deyatelnosti-studentov-pedagogicheskogo-vuza-na-prim>
  7. <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/multimedia-kak-sredstvo-intensifikacii-samostojatelnoj-raboty-studentov-v.html>
  8. <https://infourok.ru/dissertaciya-po-teme-formirovanie-navikov-samostoyatelnoy-raboti-na-urokah-angliyskogo-yazika-v-sredney-shkole-3156596.html>

Firuzə Rzayeva

Summary

Purposes and duties of students in organizing independent work in teaching process

The article deals with some matters (purposes, levels, duties, etc.) in organising students' independent work. Independent work of students is meant to be created for some purposes, such as, to learn the subject deeply and widely, to form individual and intellectual interest of students, to develop practical, teaching-research, reflexive, project activity of students, etc.

In the given article, some viewpoints on independent work, are analysed. As some specialists consider independent work as an activity leading to the formation of knowledge, ability and skills of students by systematic decreasing the help and assistance of teachers directly.

The levels (reproductive and reconstructive) of independent work of students are also discussed in this research. Besides, planning of independent work of students is also very important in order to organise it systematically. In the organization of students' independent work pedagogical conditions, which affect levels and stages of independent work, should also be taken into consideration.

Фируза Рзаева

Резюме

Цели и задачи студентов при организации самостоятельной работы в учебном процессе

В статье рассматриваются некоторые вопросы (цели, уровни, обязанности и др.) В организации самостоятельной работы студентов. Самостоятельная работа студентов предназначена для некоторых целей, таких как углубленное и широкое изучение предмета, формирование индивидуального и интеллектуального интереса студентов, развитие практической, учебно-исследовательской, рефлексивной, проектной деятельности студентов и т.д.

В данной статье анализируются некоторые точки зрения на самостоятельную работу. Некоторые специалисты рассматривают самостоятельную работу как деятельность, ведущую к формированию знаний, умений и навыков учащихся путем систематических указаний о помощи и содействии непосредственно учителей.

В исследовании также обсуждаются уровни (репродуктивная и реконструктивная) самостоятельной работы студентов. Кроме того, планирование самостоятельной работы студентов также очень важно для ее систематической организации. При организации самостоятельной работы студентов также следует учитывать педагогические условия, влияющие на уровни и этапы самостоятельной работы.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.Şirəliyev

ped.f.d. Qahirə Axundova
ADU
q.axundova@adu.edu.az

KONSTRUKTİV ÖYRƏNMƏ PROSESİNDƏ HİPERMƏTNLƏRİN POTENSİALLIĞI

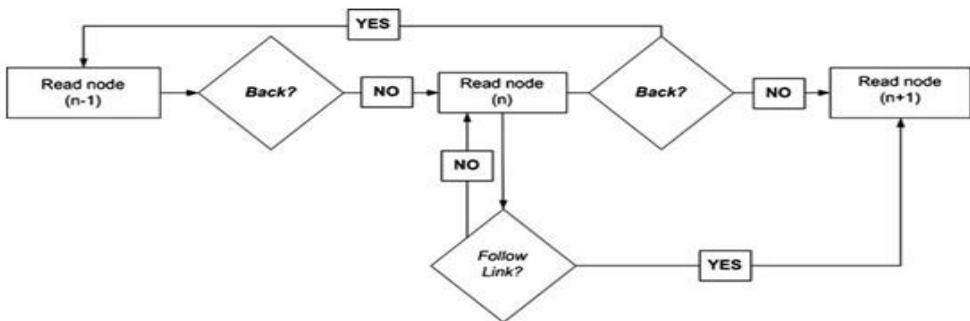
Açar sözlər: hiper mətn, məlumat, ronstruktiv öyrənmə, yaddaş.

Keywords: hypertext, information, constructive learning, memory.

Ключевые слова: гипертекст, информация, конструктивное обучение, память.

Məlum olduğu kimi, mətni anlama interaktiv və konstruktiv bir prosesdir [9, 54]. İlk olaraq oxucunun biliyi və mətnin məzmunu arasında qarşılıqlı təsir vasitəsilə fərqli dərinliklərin mental mətn təqdimatı düzəldilir. Bu məqsədlə həm mətn informasiyasının dekodlaşdırılması prosesi aparılır, həm də ilkin biliklərin nəticələri çıxarılır [5, 430].

Hipermətnlər vasitəsilə oxucu öz naviqasiya qərarı ilə müxtəlif informasiyaları birləşdirir və bununla da mental mətn representasiyası, mətni anlamamanın konstruktiv və interaktiv xarakteri işıqlandırılır. Bu zaman oxucu dəqiq düşünməlidir ki, hansı informasiya növbəti olaraq indiyədək işlənmiş informasiya ilə koqerent əlaqədə ola bilib. Çox vaxt qərarlar uğursuz kimi göstərilir və sonra yenidən yoxlanılır. Oxucu öz şəxsi oxuma və öyrənmə prosesinə məsuliyyəti öz üzərinə götürəndə koqerent yarana bilər. Koqerentin yaranma prosesi koqnitiv baxış nöqtəsindən naviqasiya qərarları vasitəsilə necə kompleks olduğunu (3,1619) aşağıdakı diaqramda göstərilir:

Hipermətnlərin oxunması prosesinin modeli (DeStefano & LeFevre 2007: 1619)

Bir qayda olaraq hipermətnlərdə informasiyanın təkrar aparılan ardıcılığına oxucu vasitəsilə icazə verildiyindən fərqli fərziyyələr bununla daha yaxşı nəzərdən keçirilir, Böyük boş məkan fərdiləşmə üzrə hipermətnlərdəki informasiyanı seleksiyada və inteqrasiyada misal olaraq nəzər yetirilən səhi-fələrin ardıcılığındakı böyük variasiyada naviqasiya yolunu göstərir [2, 61]. Bundan sonra bir neçə əlavələr qəbul edilir ki, [10, 379], hipermətndəki biliyin prezentasiya növü insan beynindəki mental bilik strukturuna uyğun gəlsin və bununla da bilik transferi asanlaşa bilsin. Bu arxa plan qarşısında *cognitive flexibility theory*-yə (CFT) görə hipermətnlər hər şeydən əvvəl şəffaf mövzular sahəsindəki problemlərin həllində uyğun kompleksivliyin təsirinin və multiperspektivliyinin sürətləndirilməsində istifadə olunur. Bu nəzəriyyəyə görə, hipertekstual öyrənmə sahəsi xətti mətnlərin əksinə olaraq öyrənmə materiallarına qədər fərqli yollara icazə verir və sonradan yeni biliklərin dəyişgən tətbiqinə aparən çoxlu həll yollarına kömək edir. Bugünkü hipermətn tədqiqatı CTF-nin mərkəzi qəbulunu hiper mətndəki bilik prezentasiyaları və mental bilik strukturları arasındakı oxşarlıqlara nisbətən çox tənqidi nəzərdən keçirilir [13, 93]. Hipermətn düşünlərinin daxilindəki informasiyalar məhz ilkin mətnlərdə olduğu kimi ardıcıl yerləşdirilib. Müəyyən sintaktik müntəzəmlik mətn səthiliyi səviyyəsində nəzərdən keçirilir. Deməli, müxtəlif hipermətn düşünlər şəbəkəyə uyğun zəncirvari mental bilik strukturuna daxil olmamışdan əvvəl informasiyalar mətn səthiliyinə ardıcıl olaraq yenidən işlənilməlidir [1,180]. Rumelhart, Smolensky, McClelland, Hinton-ə (1986) görə, sxem təkcə torşəkilli formada deyil, həm də sonradan subsxem yaradan iyerarxik formada təşkil olunur. Bu nöqtəyənəzərdən mental mətn reprezentasiyası mətn səthiliyi müstəvisində hipermətnlərdə və ili kn mətnlərdə oxşar olur. Əlbəttə, şəbəkə strukturu mətn səthiliyi müəyyənlanmış xəttildən çıxış yolu və alternativ mövzu kəməri xəttildə daxil olmanı sürətləndirir.

Bilik reprezentasiyasının növlərindən çıxış etsək hipermətnlərin bir sıra üstünlüklərini qeyd etmək mümkündür. Birinci, hipermətnlər sonrakı açar kompetensiyalarının əlaqələndirilməsi imkanlarını təklif edir. Bu həm də təhsil kontekstində əhəmiyyətli məna daşıyır. Beləliklə, hipermətnlər dərstdə təkcə böyük məlumat sayının təşkilatçılığında alət kimi bir mövzu sahəsində torşəkilli formada yox, həm də öyrənənlər tərəfindən birgə işlənən və genişləndirilən dərslər materialları kimi tətbiq edilmir. İkincisi, hipermətnlərdəki dil və şəkil anlama sürətləndirici formada kombinə etdirilir və şəkli və verbal kanallıların əlaqəsi ilə zəngin mental modellərin konstruksiyaları gerçəkləşir [6, 47]. Müxtəlif öyrənmə tiplərinin nəzərdən keçirilməsi, məs.,

sözün fərqli modellərdə (şəkil+mətn, şəkil+audio, yalnız şəkil) izah olunmasının təsviri vasitəsilə kömək edilə bilər. Üçüncüsü, hipermətnlər öz aşkarlıqları ilə əsaslı olaraq individual fərqli prinsip adlanan yüksək öyrənmə adaptivliyini təklif edir və eyni zamanda informasiya təsvirini uyğun instruksional dizayn tədbirləri vasitəsilə öyrənmə üstünlüyünə və öyrənənin xarakterinə optimal uyğunlaşdırır [4, 776].

Yüksək tələblər hipermətnlərin struktur və konseptual kompleksliliyi öyrənənə yönəlsə, müəyyən şərtlər altında öyrənməni dayandıran effekt təsiri verə bilər. Öyrənən hipermətnlərlə münasibətdə dual-task-aktivliyini aparmalıdır. Mətnin mental modelinin qurulması ilə yanaşı onlar hipermətn strukturu daxilində istiqamətlənən mental ölkə xəritəsini bir növ inkişaf etdirməlidirlər [9, 78]. Əgər bu dual-task-aktivliyində yaddaş tutumu artarsa, onda o çox asan dezoriyentasiyaya (lost in hyperspace, müq. et: Conklin 1987) gəlib çıxma bilər və bununla da öyrənmə nəticələrində itgiyə səbəb olar. Gərdəsə görə, dezoriyentasiyaya aşağıdakı aspektlərin bir qismi aiddir: hipermətn daxilində yerin müəyyənləşdirilməsindəki çətinliklər optimal oxu yolları və digər prosesləri barədə şübhələr, hipermətnin böyüklüyü və həcmi barəsində çatışmayan görünüş, hipermətdə bütün relevant düyünlərin oxunuşuna nisbətən əminsizlik, planlaşdırılmış yolun unudulması, artıq oxunmuş düyünlərə geri qayıtmanın qeyri-mümkünlüyü. Bu zaman həm də konseptual və struktural dezoriyentasiyalar fərqləndirilir [12, 201], baxmayaraq ki, hər iki dezoriyentasiyalar koqnitiv nöqtəyi nəzərdən heç də həmişə bir-birindən aydın formada ayrılır.

Konseptual dezoriyentasiya hər şeydən əvvəl naviqasyon qərarlar vasitəsilə hipermətn düyünləri arasındakı qlobal koherensin (müq. et: makrostruktur) yaranması zamanı əmələ gələn çətinliklərə toxunur. Deməli, konseptual dezoriyentasiya təqdim olunan materialların konseptual çərinlikləri ilə əlaqədə olur, bundan sonra Sveller və Chandler tərəfindən intrinstik koqnitiv yüklənmə adlandırılan aspektin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Qlobal koherensin yaranması məhz adi mətnlərdə də lazımlıdır və əlbəttə ki, digər dolğun şərtlər altında mətnin bir hissəsinin xəttləşməsi əsasında baş tutur. Hipermətnlərdə oxucu vadar olur ki, müxtəlif davamətdirmə imkanları barəsində düşünsün və müvafiq antisipatorik prosesləri hipotez və axtarılan suallar formasında oyatsın [8, 94]. Bu prosesə kömək etmək üçün və naviqasiyalarda koqnitiv resursların həddən artıq sərfiyyatından boyun qaçırılsın deyə, Antonenko və Niederhauser hipermətn düyünlərinin kiçik birləşdirilməsi formasında mətnin yenidən emalına və koqnitiv yüklənməsinə qabaqcadan baxma təklifinin necə təsir etdiyini araşdırırlar.

Öyrənmə fazasında təcrübədə iştirak edənlər mahnısız və mahnılı mətn üzərində işləmişlər. İştirakçıların koqnitiv yüklənməsi elektroensefalogramma əsasən ölçülür və öyrənmə fəaliyyəti 3 müxtəlif fəaliyyət testlərinə əsasən yoxlanılır (sərbəst məzmunun əks etdirilməsi, Concep- Mapping-Task struktur bilikləri və Multiple-choice-test xüsusi səviyyəli biliklər). Nəticələr göstərir ki, mahnının istifadəsi diqqətin bölüşdürülməsilə və artan koqnitiv yüklənmə ilə əlaqədar olan hər bir beyin arealında neyronların aktivliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bundan başqa, təcrübədə iştirak edənlər struktur biliklərin əldə olunmasına və xüsusi sferalı biliklər əsasında əhəmiyyətli dərəcədə yaxşı nəticələr əsilayırlar. Oxşar tədqiqatda Madrid et al. (2009) naviqasiya məsləhətlərinin mövcudluğu və həmçinin düyünlər üzrə biliklərin artan sayı koqnitiv yüklənməyə və öyrənmə fəaliyyətinə nə dərəcədə təsir etdiyini testdən keçirib. Nəticələr göstərir ki, naviqasyon məsləhətlər əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşan öyrənmə fəaliyyəti ilə irəli gedir və düyünlər üzrə biliklərin sayı öyrənmə fəaliyyətinə heç bir təsir göstərmir. Müəlliflər bunun əksinə çıxış edirlər ki, linklərin ardıcılığı daha mühüm rol oynayır, nəinki ilk qəbul olunmuşlar. Bezdən, Kester və Kirschner (2003) əlavə olaraq müəyyən ediblər ki, hipermətn daxilində linklərin məhdudlaşdırılması naviqasiyanın bölüşdürülməsi məqsədilə oxucu vasitəsilə ən pis öyrənmə fəaliyyətinə gətirib çıxarır. Xüsusilə hipermətn strukturunun effektivliyi ilə və həmçinin naviqasiya səthiliyi kimi qrafik nəzərdən keçirmələri öyrənməyə toxunan tədqiqat sahələri geniş həcmlidir. Burada hər şeydən əvvəl öyrənmə dərəcəsi kimi ilkin biliklər böyük rol oynayır. Bu əlaqədə Amadeusun (2009) tədqiqatları göstərir ki, öyrənən üçün iyerarxik hipermətn strukturları təşkilatı linklərlə aşağı ilkin biliklərlə və şəbəkə şəkilli hipermətn strukturları referensial linklərlə yüksək ilkin biliklərlə uyğunlaşır. Salmeron et al. (2009) belə müşahidə edib ki, qrafik anlayışlardan istifadə daha çətin hipermətnlərdə öyrənmə fazasının başlanğıcında əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmış öyrənmə fəaliyyətinə gətirib çıxarır, nəinki öyrənmə fazasının sonunda görünən sadə hipermətnlərdə. Müəyyən olunur ki, iyerarxik strukturlaşmış və az detallarla zəngin olan naviqasiya səthiliyi aşağı səviyyəli biliklərlə öyrənmə daha çox qalıb gəlir, nəinki yüksək səviyyəli biliklərlə öyrənmə [7, 120]. Bu, ümumilikdə hipermətn strukturları üçün də belə hesab edilir.

Konseptual dezoriyentasiya ilə müqayisədə struktural dezoriyentasiya hipertekstin təşkilatı strukturu haqqındakı çatışmayan səthi biliklərə toxunur [12, 189]. Deməli, bir struktural dezoriyentasiya imkan yarada bilir ki, öyrənən hipermətn daxilində durduğu yeri daha müəyyən edə bilməsin və ya bil-

mir ki, onlar artıq hansı düşünlərə baş çəkiblər. Sweller & Chandler-in [11, 358] *cognitive load theory* adlandırdığı çərçivədə dezoriyentasiyanın bu növü müvafiq qeyri-struktur dizayn tədbirlərlə məhdudlaşdırılan xarici koqnitiv yüklənmə ilə əlaqəlidir. Bu əlaqədə indiyə qədərki müxtəlif cür qeyri-struktur həll yolları sınaqdan keçirilib. Beləcə Walthout, Brand-Gruwel & Jarodzka [14, 223] araşdırıblar ki, *Tag cloud*-la naviqasiya iyerarxik menyulu naviqasiyaya nisbətən daha yaxşı öyrənmə fəaliyyətində durur ya yox? Nəticələr göstərir ki, *tag clouds* da iyerarxik naviqasiya menyularına nisbətən daha güclü, müqayisəli, məqsədyönlü naviqasiyaya aparır, ancaq heç bir oxu fəaliyyətinə təsir göstərmir. Cuddihy & Spyridakis (2012) bunun əksinə olaraq müvəffəqiyyətlə göstərir ki, əgər naviqasiya veb səhifənin məqalələri daxilində visual olaraq aydın şəkildə səhifənin qlobal naviqasiyalarından fərqlənsə, onda təcrübədə iştirak edənlər daha yaxşı nəticə əldə edirlər.

Hipermətnlərlə öyrənməni nəzərə alaraq yekun olaraq müəyyənləşdirilmişdir ki, xətti mərhələrlə müqayisədə hipermətnlər öyrənəndən öyrənmə materialları daxilində oriyentasiyaya və həmçinin makrostrukturlar çərçivəsində koqrens yaranmasına istinadən yüksək koqnitiv sərfiyyat tələb edir. Bunun vasitəsilə o, asanlıqla yaddaş tutumunun pozulmasına və bununla da öyrənməni ləngidən effektdə gətirib çıxara bilər. Əvvəlki tədqiqatlar göstərir ki, mediylar arasında şəffaf müqayisə az aydınlaşmış olur, hipermətn strukturu və ya öyrənmənin əvvəlki bilikləri kimi faktorlar hipermətnlərlə rəftarın tədqiqatı zamanı böyük rol oynayır.

Artıq gördüyümüz kimi, tədqiqatlarda dezoriyentasiyanın aspektinə və həmçinin müvafiq həlli yollarına xüsusi qiymət verilir. Bir çox tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, biz öyrənmənin faktiki əhəmiyyəti barəsində çox az nisbi biliklərə malikik. Bu əvvəlki tədqiqatlardakı mətn anlamanın və konstrukt dezoriyentasiyanın heterogen əməliyyatlarında yerləşir. Hər şeydən əvvəl mətn anlamanın müxtəlif ölçüləri (mətn bəsitliyi, mətnin bazası, mental model) heç də həmişə birmənalı adlandırılmır. Bu mətn anlama üzrə olan testlərin güclü ixtisarlaşmış konstruktiv gücünü aşağı salır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bannert, Maria & Mengelkamp, Christoph (2013), *Scaffolding hypermedia learning through metacognitive prompts.* - New York, NY: Springer, P. 171–186.
2. Britt, M. Anne; Rouet, Jean-Francois & Perfetti, Charles A. (1996), *Using hypertext to study and reason about historical evidence.* - NJ: Lawrence Erlbaum, P. 43 – 72.

3. DeStefano, Diana & LeFevre, Jo-Anne (2007), Cognitive load in hypertext reading: A review. *Computers in Human Behavior* 23: 3, 1616 – 1641.
4. Lee, Moon J. & Tedder, Matthew C. (2003), The effects of three different computer texts on readers' recall: Based on working memory capacity. *Computers in Human Behavior* 19: 6, 767 – 783.
5. Louwerse, Max M., & Graesser, Art C. (2006), *Macrostructure*. - Amsterdam: Elsevier, 426 429.
6. Mayer Richard E. (2009), *Multimedia Learning*. - New York: Cambridge University Press.
7. Möller Jens, Müller-Kalthoff, (2000), Lernen mit Hypertext: Effekte von Navigationshilfen und Vorwissen. *Zeitschrift für pädagogische Psychologie*, 116-123.
8. Roche, Jörg & Terrasi-Haufe, Elisabetta (2016), DaF / DaZ-Schüler im Regelunterricht fördern. Augsburg: Auer.
9. Schnotz, Wolfgang (2006), Was geschieht im Kopf des Lesers? Mentale Konstruktionsprozesse beim Textverstehen aus der Sicht der Psychologie und kognitiven Linguistik. In: Blühdorn, Hardarik
10. Spiro, Rand J.; Coulson, Richard L.; Feltovich, Paul J. & Anderson, Daniel K. (1988), Cognitive flexibility theory: advanced knowledge acquisition in ill-structured domains. Vol. . Hillsdale, - N. J.: Erlbaum, 375–383.
11. Sweller, John & Chandler, Paul (1991), Evidence for cognitive load theory. *Cognition and Instruction* 8: 4, 351–362.
12. Tergan, Sigmar-Olaf (2005), *Digital concept maps for managing knowledge and information*. Berlin / Heidelberg: Springer. 185 – 204.
13. Unz, Dagmar (2000), *Lernen mit Hypertext: Informationssuche und Navigation*. - Münster: Waxmann.
14. Walhout, Jaap; Brand-Gruwel, Saskia; Jarodzka, Halszka & Kirschner, Paul (2015), Learning and navigating in hypertext: Navigational support by hierarchical menu or tag cloud? *Computers in Human Behavior* 46, 218–227.

Gakhire Akhundova

Summary

The potential of hypertext in the process of constructive learning

The article studies the opportunities of hypertext in the mastering of training courses. The author shows that hypertextual principle of structuring and accordance of textual information gives the opportunity to realize interactive and ascertained strategy of training, which is very important in connection with basic tendencies of humanization in education. As a means of supporting the mastery of the subject and language components of communicative competence. GT significantly changes the forms of organization and presentation of knowledge. GT allows the teacher to solve traditional tasks (for example, working with text) in a

new way, providing the opportunity to arrange the training material in the form in which, in his opinion, the learning objectives are more effectively achieved. Editing his “electronic textbook”, the teacher himself can easily make changes and additions to it.

Гахира Ахундова

Резюме

Потенциал гипертекста в процессе конструктивного обучения

В статье рассмотрены возможности гипертекста в освоении учебных курсов. Показано, что гипертекстовый принцип структурирования и представления текстовой информации даёт возможность реализовать интерактивную и индивидуализированную стратегию обучения, что является очень важным в связи с общими тенденциями гуманизации в образовании как средство поддержки овладения предметной и языковой составляющими коммуникативной компетенции. ГТ существенно меняет формы организации и представления знаний. ГТ позволяет преподавателю традиционные задачи (например, работу с текстом) решить по-новому, предоставляя возможность расположить учебный материал в том виде, в котором, по его мнению, эффективнее достигаются цели обучения. Редактируя свой «электронный учебник», преподаватель сам может легко вносить в него изменения и дополнения.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə. Şirəliyev

Zəhra Qəhrəmanova
ADU

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FİLMLƏRDƏN İSTİFADƏYƏ DAİR BƏZİ TÖVSIYƏLƏR

Açar sözlər: *autentik filmlər, qlobal dil, islahatlar, kommunikativ kompetensiya.*

Key words: *authentic films, global language, reforms, communicative competence.*

Ключевые слова: *аутентичные фильмы, глобальный язык, реформы, коммуникативная компетенция.*

Azərbaycanın çoxşahəli siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin inkişaf etdiyi dövrdə müasir dünyada qlobal dili statusunu qazanmış ingilis dilinin dövrün tələblərinə uyğun olan səviyyədə tədrisi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Bu gün ingilis dili Azərbaycanın həm orta, həm də ali təhsil müəssisələrində tədris olunan ən vacib fənlərdən biridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma dövründə xarici dilləri, ilk növbədə ingilis dilini bilmək vacib şərt kimi irəli sürülür. Ölkəmizdə ingilis dilinin öyrənilməsinə olan maraq gün-gündən artmaqdadır.

Qloballaşma dövründə ingilis dilinin xüsusi rolunu nəzərə alaraq gənclərin bu dilin öyrənilməsinə böyük maraq göstərmələri tam təbiidir. Məhz buna görə də ingilis dilinin tədrisinə yeni ideyaların və innovativ metodların tətbiq edilməsi olduqca vacib və aktualdır.

Qloballaşan dünyada hər bir ölkənin inkişafı burada mövcud olan təhsil sisteminin keyfiyyətindən bilavasitə asılıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın təhsil sistemi Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya prosesindədir. Bu isə Avropa təhsil məkanında mövcud olan standartlara, qəbul edilmiş qayda və normalara riayət etməyi qarşımızda duran prioritet istiqamətinə çevrilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə müəyyən islahatların aparılmasını və müəyyən müsbət nəticələrin əldə edilməsini qeyd etməklə, eyni zamanda Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya istiqamətində daha ciddi, daha radikal xarakterli islahatların aparılmasının zəruriliyi qeyd olunmalıdır. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, islahatları tətbiq edərkən onların hansı milli-mədəni kontekstdə aparılması nəzərə alınmalıdır.

Bu gün ölkəmizin ali təhsil müəssisələri qarşısında duran ən zəruri məsələlərdən biri qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun olan, yüksək in-

tellektual potensiala malik olan, mükəmməl nəzəri, praktik və tətbiq yönümlü biliklərə, ixtisas yönümlü vərdiş, bacarıq və kompetensiyalara yüksək səviyyədə yiyələnmiş mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

Müasir tədris sisteminin qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri xarici dillərin, ilk növbədə, müasir dünyada qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilmiş ingilis dilinin öyrədilməsi və öyrənilməsinin səmərəliliyini artırmaqdan ibarətdir [1]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ingilis dilini öyrənən tələbələrin böyük əksəriyyəti dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnmək arzusundadır [5, 404]. Bu isə ilk növbədə kommunikativ cəhətdən səriştəli olan, ixtisaslarına yüksək səviyyədə yiyələnmiş, innovativ metod və üsulları dillərin tədrisinə tətbiq etməyə, təlim prosesinin intensivləşdirilməsi məqsədilə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, audio-video vasitələrdən səmərəli şəkildə istifadə etməyə qadir olan pedaqoji kadrların hazırlanmasını tələb edir [5, 415].

Məlumdur ki, xarici dil müəllimlərinin hazırlanması ixtisas profili xarici dil olan ali məktəblərdə həyata keçirilir. Müasir tələblərə uyğun olan xarici dil müəllimi ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya lingvistik cəhətdən səriştəli olan dil daşıyıcılarına xas olan səviyyədə yiyələnməlidir [6, 708]. Bu məqsədə nail olmaq üçün ixtisas dil olan ali məktəblərdə və dil fakültələrində xarici dillərin, xüsusilə də ixtisas dili kimi tədris edilən xarici dilin təlimi sisteminə ciddi dəyişikliklər gətirilməlidir. Belə ki, dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesi Avropa təhsil sistemində aktuallığın və səmərəliliyini təsdiq etmiş, elmi əsasları XX əsrin 70-ci illərində Britaniya tətbiqi dilçiləri tərəfindən işlənilmiş, dünyanın aparıcı təhsil müəssisələrində uğurla tətbiq edilən kommunikativ yanaşmanın prinsipləri üzərində qurulmalıdır. Bu yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik, interaktivlik, tələbə-yönümlülük prinsiplərinə riayət etməklə, daha uğurlu təlim nəticələrin əldə edilməsi mümkündür [4, 10].

Qeyd etdiyimiz kimi, ixtisas dili olan xarici dilin tədrisini səmərələşdirən amillərdən biri audio-video texnikadan istifadə etməkdir [3, 259]. Müşahidələr, dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi tədris edən müəllimlər və burada təhsil alan tələbələr arasında aparılan sorğular və müasir elmi-metodiki ədəbiyyatın təhlili onu göstərir ki, ənənəvi metod və üsullarla aparılan tədris tələbələrə nəzəri biliklərin və dilin ayrı-ayrı aspektlərinin öyrədilməsini və dilöyrənənlərdə dil və nitq bacarıqlarının ən elementar səviyyədə formalaşdırılmasını təmin edə bilər. Ənənəvi metodları tətbiq etməklə qoyulan məqsədə – tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması məqsədinə nail olmaq qeyri-mümkündür [2, 11].

Kommunikativ yanaşmanın əsas prinsiplərindən biri olan tələbə-yönümlülük prinsipi tələbələrin öyrədilməsi deyil, daha çox dilin tələblər səviyyəsindən öyrənilməsini nəzərdə tutur. Prioritet məqsəd kimi tələbələrin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsi və beləliklə onlarda dilin öyrənilməsinə maraq və motivasiyanın yaradılması irəli sürülür. Təlim prosesi daha rəngarəng, tələbələr üçün daha maraqlı olmalıdır.

Məlumdur ki, bu gün dil fakültələrində ixtisas dilinə ayrılan auditoriya saatları qoyulan məqsədlərə, yəni tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın tələb edilən səviyyədə formalaşdırılması məqsədinə nail olmaq üçün kifayət deyil.

Lakin ixtisas dilinin tədrisi sahəsində mövcud olan ciddi problemlərin təkcə auditoriya saatlarının artırılması ilə aradan qaldırılması qeyri-mümkündür. Başlıca məqsəd dil fakültələrində ingilis dilinin ixtisas dili kimi tədrisinin metodikasının kamilləşməsidir. İxtisas dilinin tədrisi prosesinin keyfiyyətinə və effektiv təlim nəticələrinin əldə edilməsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən danışarkən ilk növbədə innovativ təlim metod və üsullarının səmərəli şəkildə tətbiq edilməsi və təlim materiallarının düzgün seçilməsi və istifadə edilməsi qeyd edilməlidir. İngilis dilinin ixtisas dili kimi kommunikativ-yönümlü təlimi prosesində audio-video materiallardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi dil fakültələrində təhsil alan tələbələr üçün dildəyiçicilərinin yaşadıkları cəmiyyətdə qəbul edilmiş və müxtəlif sosio-mədəni kommunikasiya kontekstlərində riayət edilən həm verbal, həm də qeyri-verbal davranış normaları ilə tanışlıq imkanları yaradır.

İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə dildəyiçiciləri və dildən kommunikativ məqsədlərlə adekvat şəkildə istifadə edən insanların həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi formatda keçən ünsiyyət prosesində kommunikasiya iştirakçılarının istifadə etdiyi leksik vahidlər, qrammatik və intonasiya strukturları və nitq modelləri, onların riayət etdiyi davranış normalarını öyrənməyə xidmət edir. Dil təliminin baş verdiyi konteksti, tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, maraq və tələbatlarını nəzərə alaraq, tədris edilən fənnin məzmunu və məqsədlərinə uyğun olaraq seçilmiş audio-və video-materialları özlərində ehtiva edən, onların bir növ sintezi olan autentik filmlər tələbələrdə mənimsənilmiş və mənimsənilməli olan dil və nitq materiallarından düzgün və adekvat şəkildə istifadə edərək kommunikativ niyyətlərinə müvəffəqiyyətlə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Autentik filmlər ixtisas dili dərslərinin keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə edilə bilən olduqca səmərəli olan vasitələrdən biridir. Lakin dil fakültələri üçün tərtib edilmiş tədris proqramlarında auditoriya məşğələlərinə ayrı-

lan saatların miqdarının kifayət etmədiyini nəzərə alaraq təlim prosesinin keyfiyyətinin artırılması üçün müəllim tələbələri autentik filmlərlə yalnız dərslərdə deyil, həm də auditoriyadan kənar saatlarda, müstəqil şəkildə işləməyə öyrətməli, onların bu istiqamətdə fəaliyyətini düzgün şəkildə təşkil etməlidir. Tələbə-yönümlülük prinsipinin prioritet kimi qəbul edildiyi müasir təlim şəraitində ixtisas dilini tədris edən müəllimin sahib olduğu ən dəyərli bacarıqlardan biri tələbələrə bilik ötürmək deyil, onlara öyrənməyi öyrətmək, dili öyrənməyə həvəs və motivasiya yaratmaqdan və onların müstəqil fəaliyyətini səmərəli şəkildə təşkil etməyə kömək etməkdən, düzgün şəkildə istiqamətləndirməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin tədrisi metodikası sahəsində yazılan hər bir tədqiqat işi ölkənin təhsil sistemində mövcud standartları nəzərə almaqla yerinə yetirilməlidir. Avropa təhsil məkanında qəbul edilmiş standartların səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində aparılan fəaliyyət ölkənin daxilində təhsil sistemində əldə edilmiş nailiyyətlərin təhlil edilməsi və ümumiləşdirilməsi və dünyanın, ilk növbədə Avropanın aparıcı təhsil müəssisələrində, elmi-metodiki ədəbiyyatda əldə edilmiş nailiyyətlərin, innovativ ideyaların öyrənilməsi ümumiləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Məlumdur ki, dildəşiyicilərinin yaşadıkları sosio-mədəni məkanda qəbul edilmiş verbal və qeyri-verbal davranış normalarına yiyələnəndən dil öyrənmə prosesində əsaslı dönüş əldə etmək və tələbələrdə ixtisas dili olan xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasını təmin etmək çətinidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi tədris edən və yaradıcı düşüncəyə malik olan müəllimlər tələbələrdə dildən sərbəst, düzgün, adekvat və kreativ şəkildə istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli iş üsulları axtarır və onları mütəmadi olaraq sınaqdan keçirirlər. Autentik filmlər vasitəsilə tələbələrə bacarıq və kompetensiyaları aşılarkən müəllim və metodistlər bir sıra problem və çətinliklərlə rastlaşırlar. Belə ki, autentik film tələbələrə təqdim edilərkən hansı leksik vahidlərin, qrammatik strukturların və nitq modelləri mənimsənilməli, dil və nitq materialları tədrisin mərhələlərinə görə necə paylanmalı olduğu və həmin materialların səmərəli şəkildə tədrisi üçün hansı üsul və metodlardan istifadə edilməsinin daha məqsədəuyğun olması haqqında qərar məhz metodistlər və dil müəllimləri tərəfindən qəbul edilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz problemlərin həllinə dair elmi-metodiki ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, kommunikativ-yönümlü təlim prosesində audio-video vasitələrdən istifadə edərkən, dilöyrənənlər tərəfindən mənimsənilməli olan dil və nitq strukturlarının seçilməsinin əsas meyarı

onların real kommunikasiya prosesində işlənmə tezliyi və vacibliyi ilə müəyyən edilir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil vahidlərinin və eləcə də nitq nümunələrinin üslub cəhətdən neytral xarakter daşması da vacib kriteriyalardan biridir. Leksik vahidlərin, qrammatik və intonasiya strukturlarının və nitq modellərinin kommunikativ-yönümlü tədrisi zamanı şərti-kommunikativ və kommunikativ çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsi, mənimsənilməli olan dil və nitq materiallarının müxtəlif, həm formal, həm də qeyri-formal xarakter daşıyan situasiyalarda müstəqil və kreativ şəkildə istifadə olunması həmin materialların həm yazılı, həm də şifahi nitqə geniş şəkildə tətbiqinə imkanlar yaradır. Eyni zamanda kommunikativ-yönümlü təlim prosesində autentik filmlərdən baza kimi istifadə xarici dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrdə obyektiv və subyektiv fikirlərini, müzakirə obyektini olan mövzu və ya problemə dair mövqe və münasibətlərini sərbəst şəkildə ifadə etməklə kommunikativ məqsədlərinə müvəffəqiyyətlə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

Beləliklə, ingilis dilinin ixtisas dili kimi öyrənilməsi prosesində dildəyişicilərinin və linqvistik savada malik olan dil istifadəçilərinin müxtəlif situasiiv kontekstlərdə verbal və qeyri-verbal davranışlarının nümunələrini özlərində ehtiva edən autentik filmlərdən istifadə tələbələrdə kommunikativ bacarıqların müasir standartlara cavab verən səviyyədə formalaşdırılmasına kömək edir.

Təcrübə göstərir ki, dil fakültələrinin aşağı kurslarında təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti öyrəndikləri leksik vahidləri, qrammatik strukturları və nitq nümunələrini şifahi və yazılı nitqdə istifadə etmədikləri səbəbindən tez unudurlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tələbələr proqramda nəzərdə tutulmuş dil və nitq materiallarını mənimsəməkdə obyektiv və subyektiv səbəblərdən çətinlik çəkirlər.

Məlumdur ki, leksik, qrammatik və kommunikativ bacarıqlara lazımı səviyyədə yiyələnmədən, kifayət qədər zəngin aktiv lüğət ehtiyatına malik olmadan kommunikasiya prosesində həmsöhbətlərinin nitqinin adekvat şəkildə başa düşülməsi, şəxsi fikir və ideyalarının, mövqe və münasibətlərinin sərbəst, adekvat və kreativ şəkildə bildirilməsi qeyri-mümkündür.

Dil fakültələri tələbələrinə ixtisas dilinin tədrisi kommunikativ-yönümlü tərzdə həyata keçirilməlidir. Aşağı kurslardan başlayaraq dilin aspektləri olan leksikanın, qrammatikanın və fonetikanın tədrisi tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın komponentləri olan linqvistik (qrammatik), diskursiv, sosio-mədəni və strateji kompetensiyaların formalaşdırılması kontekstində həyata keçirilməlidir.

Məlumdur ki, əyanilik prinsipi xarici dillərin tədrisində aparıcı prinsiplərdən biridir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının intensiv inkişaf etdiyi müasir dövrdə məhz bu texnologiyalardan və audio-video texnikadan istifadə etməklə əyanilik prinsipinə riayət edilməsi təmin oluna bilər. Dil fakültələrində əyanilik prinsipi kommunikatativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativlik, interaktivlik, tələbə-yönümlülük, funksional-yönümlülük prinsipləri ilə əlaqəli şəkildə tətbiq edilməlidir. Zənnimizcə, auditoriya şəraitində məhz autentik filmlərdən geniş şəkildə istifadə etməklə təlim prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və daha yüksək təlim nəticələrini əldə etmək mümkündür. Metodistlər belə hesab edirlər ki, ixtisas dili olan xarici dilin autentik filmlərdən istifadə etməklə tədris edilməsi dil mühitinin olmadığı şəraitdə tələbələrə dildəşiyicilərinin mədəniyyəti, onların yaşadıkları və dildən real ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdikləri sosio-mədəni məkanla daha yaxından tanış olmaq üçün imkanlar yaradır.

Deyənləri yekunlaşdıraraq, qeyd edilməlidir ki, dil fakültələrində ixtisas dilinin tədrisində filmlərdən geniş şəkildə istifadə edilməlidir. Tələbələrə təqdim edilən filmlər autentik olmalı, tələbələrin yaş, intellektual, bilik səviyyələrini nəzərə alınmaqla seçilməlidir. Filmlər seçilərkən, tələbələrin milli-mədəni mənsubiyyəti, təlimin baş verdiyi sosio-mədəni kontekstin nəzərə alınması mütləq tələbələrdən biridir. Filmlər həm məzmun, həm də dil baxımından nə həddən artıq asan, nə də həddən artıq çətin olmalıdır. Bu istiqamətdə iş tədrisinin ilkin mərhələsindən başlamalı, asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsiplərinə riayət etməklə məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir.

İstifadə olunanmış ədəbiyyat

1. Alino-Wilcockson, David and Dougall, Lorroaine (2003). "Target-Setting in Schools". *Education Today* 54/4, pp.11-19.
2. Barduhn, S. Why develop? It's easier not to. In Edge, J. (Ed.) (2002). *Continuing Professional Development: Some of our Perspectives*, pp.10-12.
3. Hayes, D. (1995) In-service development some basic principles. *ELT journal*, 49(3), 252-261.
4. Lopez A.@J.Bosch. Getting Adults to Speak. *YATEFL ISSUES*, №178, 2004, pp.10-11.
5. Peirce, B.N. (1989). Towards a pedagogy of possibility in the teaching of English internationally. *TESOL Quarterly* 23/3: pp.401-420.
6. Widdowson, H. (1998) Context, Community and Authentic Language? *TESOL Quarterly*, Vol.32, №14, 1998, pp.705-716.

Zahra Gahramanova

Summary

Some recommendations on using films in English language teaching

We traditionally use texts as the basis of teaching English as a foreign language. Our approach to using authentic films in teaching English for professional purposes is based on helping language university students to acquire communicative competence in the target language and become intercultural speakers. Films provide students with access to the visual characteristics of another country, a film text introduces how the culture is represented. Films should be appropriate and relevant.

Захра Гахраманова

Резюме

**Некоторые рекомендации по использованию фильмов в обучении
английскому языку**

В обучении английскому языку как иностранному мы традиционно используем тексты. Наш подход к использованию аутентичных фильмов в обучении английскому языку для профессиональных целей основывается на том, чтобы способствовать формированию у студентов языкового вуза коммуникативной компетенции на изучаемом языке и развитию у них способности общаться на английском языке на интеркультурном уровне. Фильмы обеспечивают студентам доступ к ознакомлению с визуальными особенностями страны, в то время как текст фильма представляет то, как культура реализуется посредством языка. Предлагаемые фильмы должны соответствовать уровню студентов и соотноситься с контекстом, в котором проходит обучение.

Rəyçi: ped.f.d., dos.G.Şirəliyeva

Yaqut Axundova
ADU

TƏDRİS PROSESİNDƏ EŞİDİB-ANLAMANNIN ROLU

Açar sözlər: *nitq fəaliyyəti, eşidib-anlama, ünsiyyət, öyrənmə prosesi.*

Key words: *speech activity, listening, communication, learning process.*

Ключевые слова: *речевая деятельность, аудирование, коммуникация, учебный процес.*

Qədim zamanlardan müxtəlif dillərdə danışan insanların bir-biriləri ilə münasibət saxlaması şifahi danışmaq vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir. Şifahi şəkildə informasiya ötürülmüş və bu məlumat zənn etmə vasitəsi ilə dərk edilmiş, müvafiq hərəkətlərlə nümayiş etdirilmişdir. Təbii olaraq, eşidib-anlama, yəni şifahi şəkildə təqdim edilmiş informasiyanın dərk edilməsi dil daşıyıcıları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu məsələ insanların bir-biri ilə əlaqə yaratması prosesində əsas rol oynamışdır. Bunun ilkin mərhələsini əcnəbi dildə söylənilən nitqi dinləmək və onu dərk etmək təşkil etmişdir. Xarici dilin tədrisi metodikası bütün dövrlərdə təkmilləşmiş və daha yeni, daha təsirli metodlar axtarılmışdır.

Tədrisin bir çox müasir metodlarında eşidib-anlama aparıcı rol oynayır: birbaşa, təbii, şifahi, audiolinqval, audiovizual və digər vasitələrlə eşidib-anlama. Nümunə olaraq xarici dilin tədrisi zamanı istifadə edilən eşidib-anlama metodu haqqında Cek S.Riçard və Teodor S.Rodçersin modelini göstərmək olar. Bu metod üzrə aparılan iş aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Birinci mərhələdə dialoqun dinlənməsi, onun təkrar edilməsi hər sətrdə xörə və ya fərdi qaydada həyata keçirilir və dialoqun tədrisi olaraq əzbər səsləndirilməsi vacib şərtədir. Bu mərhələdə tələbələr dərslərdən istifadə etmirlər. Dialoqun bütövlükdə dərk edilməsi şifahi deyim vasitəsi ilə həyata keçirilir.

2. İkinci mərhələdə tələbələr dialoqu öz maraqlarına uyğun şəkildə dəyişdirirlər və onu dinləyirlər.

3. Üçüncü mərhələdə dialoqun tərkibində istifadə edilmiş bir neçə qrammatik məqamlar seçilir, müəllim tərəfindən həmin qrammatik məqamlar tələbələrə izah olunur və sonra “dril” tipli tapşırıqlarla həmin qrammatik materiallar üzərində iş aparılır.

4. Dördüncü mərhələdə tələbələrin dərslərlərə müraciət etmək imkanları yaranır, orada onlar oxucuya aid olan tapşırıqları, yazı və qrammatik materialı elə yenidən dialoqda öyrəndikləri materiallar əsasında yerinə yetirirlər.

5. Sonuncu, beşinci mərhələdə iş dil laboratoriyasında yerinə yetirilir və orada tələbələr öyrəndikləri dialoqa uyğun olan digər dialoqlar və “drillər” üzərində iş aparırlar [9, 58-59].

Xarici dilin öyrənilməsində Tim Mörfi haqlı olaraq eşidib-anlamaya üstünlük verir. Belə ki, onun fikrincə dil hər şeydən əvvəl ünsiyyətin şifahi formasıdır, yazılı forma isə sonra əmələ gəlir. Bununla belə, o, hesab edir ki, bütün dörd aspekt: eşidib-anlama, danışmaq, oxu və yazı bir-birindən ayrılmaz tərkib hissələridir və hər bir aspekt, digər aspektin inkişaf etməsinə öz töhfəsini verir [8, 13]. Bütün deyilənlərin düzgün olmasını qəbul etməklə yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil daşıyıcısı ilə ünsiyyətə hazırlaşarkən üstünlüyün eşidib-anlamaya məxsus olduğu ortaya çıxır.

Xarici dilin tədrisində istifadə edilən müasir metodikada nitq fəaliyyətinin müxtəlif tiplərinin qarşılıqlı fəaliyyəti probleminə böyük diqqət ayrılır. Bunların arasında ümumi cəhətdən hamı tərəfindən qəbul edilmiş məsələ eşidib-anlama elə danışmaq arasında mövcud olan qarşılıqlı fəaliyyət prinsipi-dir. Bununla belə eşidib-anlama yazılı nitq qabiliyyətinin inkişaf etməsinə hiss ediləcək dərəcədə təsir göstərir. Bu haqda T.V.Rozanova özünün yazmış olduğu “Adi və kar uşaqlarda yazılı nitqin inkişafının müqayisəli analizi” kitabında qeyd etmişdir [5, 76].

Dərs zamanı dinləmə ilə danışma arasındakı zaman münasibətlərini M.Vest 5:1 və ya 6:1 nisbətində müəyyənləşdirir. Bu o deməkdir ki, dərslərin böyük bir hissəsini müəllim danışır, tələbə isə qulaq asır. Danışığın inkişafı nöqtəyi-nəzərdən sual-cavab metodu vasitəsi ilə öyrədilən istənilən eşidib-anlama dərsi əslində mahiyyətcə eşidib-anlama dərsi hesab edilə bilər, çünki müəllim suallar verir, həmin sualları təkrarlayır və əgər şagirdlər başa düşmürlərsə müəllim onların səhvlərini düzəldir. Müəllif hesab edir ki, şagirdlər dərslərdə çox danışmalıdırlar və ona görə də sual-cavab metodunu tənqid edir. “Dinləmənin inkişafı üçün xüsusi dərslərdən istifadə edilməlidir”, çünki dərslərdə ya tamamilə, ya da dərslərin yarısı eşidib-anlamaya həsr edilir.

Təklif olunan bölgü bütün şagird qruplarına aid edilir. Nəzərdə tutulur ki, hər bir tələbə, məsələn, dərslərin 25%-ni eşidib-anlamaya və 25%-ni isə danışığa həsr edir. Ayrı-ayrı şagirdləri nəzərdən keçirərkən inamla demək olar ki, o, dərslə ayrılmış vaxtın 25%-ni eşidib-anlamaya sərf edir, çünki bu tapşırıqlar eyni zamanda bütün sinif şagirdlərinin iştirakı ilə aparılır. Bununla belə danışığa sərf edilən zaman faizi hər bir öyrənənin özünə məxsus ola-

caqdır. Bu, danışıq vərdişinin inkişaf səviyyəsindən, psixoloji vəziyyətdən və şagirdin fiziki aktivlik səviyyəsindən və sairədən asılıdır.

Gətirdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, xarici dil dərsləri üçün ayrılmış eşidib-anlama zamanının düzgün payının xarakteristikası hələ dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bir çox müəlliflər hesab edir ki, düzgün fonetik vərdişlərin formalaşdırılması üçün və həm də xarici dildə söylənilən nitqin anlamasında eşitmə aparatına uyğunlaşma (adaptasiya edilmə) üçün ilk mərhələdə aparıcı rol eşidib-anlamaya verilməlidir. Eşidib-anlama leksikanın daha davamlı şəkildə yadda saxlanılmasını təmin edir, çünki söz birləşmələri dəfələrlə eşidilib və fonetik cəhətdən düzgün olaraq səsləndirilir. Demək olar ki, eşidib-anlama başlanğıc mərhələdə fonetik vərdişləri ikiqat inkişaf etdirir, çünki orada etalon şəkildə olan nümunəvi nitq təqdim edilir. Etalon dedikdə daha tez-tez səslərin, hərflərin, sözlərin və onlarla birlikdə səslənən çox və ya az məsafədə yerləşmiş vahidlərin bir-biriləri ilə uyğunlaşması nəzərdə tutulur [2, 437]. Sözlərin eşitmə obrazları, demək olar ki, kifayət qədər uzunmüddətli yadda saxlanılır və ucadan danışan və ya oxuyan zaman səhvə yol verilmir. Q.A.Kitayqorodskaya hesab edir ki, “qısamüddətli ünsiyyət (kommunikasiya) blokunda istifadə edilmiş səsli obraz o qədər möhkəmdir ki, ilk mətnləri oxuyarkən şagirdlər praktiki olaraq heç bir səhvə yol vermirlər” [4, 127].

Eşidib-anlama prosesində ən mühüm rolu səsli informasiyanın verilməsi oynayır. Bu vasitələrdən bəzilərini nəzərdən keçirək:

1. Müəllimin nitqi: auditoriyanın tələbatından asılı olaraq öz düşüncəsini templi və mənalı şəkildə sinifdə ifadə edə bilər və əgər şagirdlər onun ifadə etdiyi fikri lazımı şəkildə anlamırlarsa, həmin fikri təkrarlamaq və ya izah edə bilər. Burada çatışmayan cəhət müəllimin səsində, onun intonasiyasına və artikulyar xüsusiyyətlərinə vərdiş etməkdən ibarətdir. Əgər alternativ nümunələr olmazsa, bu halda şagirdlər digər diktorların danışıqlarını anlamaqda çətinlik çəkirlər.

2. Audiyozılar: bir qayda olaraq nitq daşıyıcılarının nümunəvi nitqlərini öyrənənlərə çatdırır və tempi, intonasiyanı təhrif etmədən mətni dəfələrlə təkrar səsləndirmək imkanı yaradır, şagirdləri tələffüzün müxtəlif tipləri ilə, kişi və qadın səslərinin müxtəlif tembləri, müxtəlif artikulyator xüsusiyyətlərlə tanış edir. Tədrisin nisbətən daha sonrakı mərhələlərində bu cür lent yazıları xarakterik səs küyləri və fon müdaxilələri olan real həyatı situasiyaları təqlid edə bilər. Audiyozılarda çatışmayan cəhət orada eşidib-anlamanın ilkin mərhələsində xüsusilə vacib olan danışıq tempini tənzimləmək kimi məsələni həyata keçirməyin mümkün olmamasıdır, çünki oradakı sürətli temp anlamı çətinləşdirir.

3. Tədris videofilmləri: videomaterial tədrisin səviyyəsi tələblərinə uyğun olaraq seçilməlidir. Bu kimi videofilmlərin davamlılıq müddəti və məzmun xüsusiyyətli metodiki cəhətdən ölçülüb biçilməli və özlərini doğrudan olmalıdır. Filmi dəfələrlə təkrar etmək imkanı, baxılmış material əsasında müxtəlif tipli tapşırıqları yerinə yetirməyə imkan yaradır. Bu vasitədə çatışmayan cəhət informasiyanın ötürülməsinə qoyulmuş informasiya çeşidinin məhdud dairədə olmasından ibarətdir.

4. Radio və televiziya verilişləri, kino və telefilmlər: tematikanın, səslərin tembr və artikulyator xüsusiyyətlərinin olduqca rəngarəng olması ilə fərqlənir. Bütün bunlar canlı dilin əvəzədməz mənbələridir ki, bunlardan eşidib-anlamanın son mərhələsində istifadə edilməlidir. Əvvəllər bu vasitənin çatışmayan cəhəti olaraq informasiyanın verilməsinin birdəfəlik olması qeyd edilirdisə, indiki müasir texnika imkan verir ki, istənilən radio və televiziya verilişini dəfələrlə səsləndirmək mümkün olsun.

O.B.Tarnopolskiy eşidib-anlamanın tədrisində audiomaterialların aşağıdakı parametrlərini təklif edir:

1. Leksik hissəyə təxminən 40 söz düşməlidir. Şagirdlər həmin həcmdə olan leksik materialı dərslə müddətində eşidib anlaya və danışıq prosesinə ayrılmış vaxtda öyrənə bilirlər.

2. Leksikadan savayı, mənimsəmə üçün vacib olanların sırasına açar sözlər kimi hesab edilən və ümumi mənanı dərk etməyə təsir göstərməyən, naməlum sözləri daxil etmək olar. Onların sayı tədris davam etdikcə 1-3%-dən 5-6%-ə qədər yüksəlir.

3. İlk mərhələdə audiomətnin səsləndirilməsinin davamlılığı 1,5-2 dəqiqə olur, sonralar isə o, 4-5 dəqiqəyə qədər uzadılır.

4. Diktorun deyim tempi təxminən bir dəqiqədə 200 sözü əhatə edir ki, bu da ingilis dili nitqinin tempinin orta həddinə uyğun gəlir [7, 127; 129].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, eşidib-anlama üçün ayrılan leksik hissə güclü qruplarda 60-70 söz arasında dəyişə bilər, bir eşidib-anlama seansı üçün optimal norma 40 sözdən ibarətdir.

Əgər hesab etsək ki, eşidib-anlamanın tədrisi üç əsas mərhələyə bölünür, deməli bu mərhələlərdə tədrisin məqsədi və vasitələri fərqli şəkildə olmalıdır. Başlanğıc mərhələdə – xarici dildə səsləndirilmiş səs aparatına uyğunlaşma (adaptasiya) mərhələsində intonasiya olduqca mühüm rol oynayır. İntonasiya vasitəsi ilə bir cümlənin kommunikativ tipini ayırd edə bilərik: yəni cümlənin nəqli, sual, nida, əmr və s. növlərini. Ona görə də eşidib-anlama təliminin ilkin mərhələsində qarşıya qoyulmuş tapşırıqlardan biri “şifahi nitqin intonasiya və ritmik cəhətdən düzgün qavrayışını nəzərdə tutan reseptiv, ritmik – intonasiya vərdişlərinin yaradılmasından ibarətdir” [6, 93].

N.B.Yeluxina bir dərş çərçivəsində eşidib-anlama prosesini üç mərhələyə bölür:

1) Dinləmə prosesinin başlanmasına qədər olan mərhələ (situasiyanın yaradılması, kommunikatıv tapşırıqın formalaşdırılması, qavrayışın yüngülləşdirilməsi üçün istinad yaratma)

2) Eşitmə prosesi (eşitmə və lazım olan məlumatın təqdimatı)

3) Dinlənilmiş materialın mənimsənilməsinə nəzarət [3, 20].

Eşidib-anlama prosesinə tələbələrini hazırlamaq üçün onlara aşağıdakı mikro-vərđişləri aşılamaq lazımdır:

Danışanın nitqində hansı informasiyaların ola bilməsi haqqında əvvəlcədən hissetmə vərđişi; naməlum frazaların və sözlərin mənalarını zənnətmə yolu ilə tapılması, diskurs sözlərinin və söz birləşmələrinin tanınması və həmçinin nitqə bağlayıcı sözlərin aşkar edilməsi; “gizlənmiş (məxfi) informasiyanın müəyyən edilməsi, yəni danışanın deyilmiş fikrə münasibəti” [1, 124-125].

Müasir metodikada ucadan deyilmiş nitqin dərk edilməsi üçün vahid tələb hələ işlənib-hazırlanmamışdır. Tədrisin başlanğıc mərhələsində eşidib-anlama üçün qısa dialoqlar və mətnlərdən kiçik parçalar üzərində iş aparmaq təklif edilir. İkinci mərhələdə dialoqlar və mətnlər nisbətən xeyli uzun olur, lakin bu mətnlərə qoyulmuş tələblər öz rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Əsasən bu tapşırıqlarda suallara verilmiş cavablar tələb olunur və nadir hallarda çox saylı suallara verilən cavablarda seçim olaraq ya “bəli”, ya da “xeyr” cavabları nəzərdə tutulur (true or false). Bəzi dərş vəsaitləri özünü doğrultmayan, çətin tapşırıqlar təklif edir. Məsələn, bizim fikrimizcə, tədris vəsaiti olan “Headway İntermediate”-in audiomaterialın bir hissəsi və “İnterchange 3” hədsiz dərəcədə uzun və çətindir. Bir sıra dərş vəsaitləri vardır ki, məsələn, “Kernel one”, “Kernel lessons İntermediate”, “Kernel Plus”, “İnterchange L”, “İnterchange”, “İnterchange 3” ki, “Oral Drills” (Şifahi nitq tapşırıqları) təklif edir (O`Null, 1982, 1980, 1972; Richards, 1995, 1994^a, 1994^b).

Düşünürük ki, bu kimi tapşırıqların eşidib-anlamanın tədrisinin ilkin və orta etaplarında əhəmiyyəti əvəzsizdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бойцова Е.М. Аудирование как один из основных аспектов обучения на занятиях по иностранным языкам // Формирование профессиональной культуры специалистов XXI века в техническом университете: Труды междунар. науч.-практ. конф. СПб.: СПбГТУ, 2001, с.124 – 125
2. Евдокимова М.Г. Особенности реализации принципа наглядности в компьютерных средствах обучения иностранному языку // Формирова-

- ние профессиональной культуры специалистов XX века в техническом университете. - Труды 3-й Междунар. науч.-практ. конф. СПб.: СПбГПУ, 2003, с.432-440
3. Елухина Н.В. Обучение слушанию иноязычной речи // Иностр. языки в школе, 1996. N5, с.20.
  4. Китайгородская Г.А. Интенсивное обучение иностранным языкам: теория и практика. - М.: Русский язык, 1992, 254с.
  5. Розанова. Т.В. Развитие письменной речи глухих школьников в единстве с мышлением // Особенности мышления и речи глухих школьников: Сб. науч. трудов. - М., 1985, 84с.
  6. Санчес Ариель Ф. Нуньес. Обучение аудированию английской речи на 1 курсе языкового педагогического вуза на содержательно-функциональной основе // Функционально-содержательный подход в обучении иностранному языку в языковом педагогическом вузе. - Ленинград, 1987. с.90-96.
  7. Тарнопольский О.Б. Методика обучения английскому языку на 1 курсе технического вуза. - Киев: Выща школа, 1989, 154с.
  8. Murphey Tim. Teaching One to One. Longman, 1991.
  9. Richards, J. C. The Context of Language Teaching. CUP, 1994, 214p.

Yagut Axundova

Summary

The role of listening in the learning process

Since ancient times, communication of people speaking different languages has been through oral communication. Reported oral information, which was perceived by guesses, was illustrated by objects and related actions. Naturally, listening, i.e. perception of oral information was central to the process of communication. In the future, children were taught foreign languages by native speakers, the initial stage of which was listening to and understanding foreign speech. The methodology of teaching foreign languages is constantly being improved; a search is underway for new, more effective methods.

Listening plays a leading role in many modern teaching methods: direct, natural, oral, audiolingual, audiovisual, etc. Listening to many authors plays a leading role, although there is no common opinion on this issue. However, for successful teaching of listening you need to clearly understand the place of this aspect in the educational process, as well as adhere to certain principles of training.

Ягут Ахундова

Резюме
Роль аудирования в учебном процессе

С древних времен общение людей, говорящих на разных языках, происходило в устной форме. Сообщалась устная информация, которая воспринималась догадкой, иллюстрировалась предметами и соответствующими действиями. Естественно, аудирование, т.е. восприятие устной информации, было главным в процессе общения. В дальнейшем обучение детей иностранным языкам осуществлялось носителями языка, начальный этап которого заключался в слушании и понимании иностранной речи. Методика обучения иностранным языкам все время совершенствуется, идет поиск новых, более эффективных методов.

Аудирование занимает ведущее место во многих современных методах преподавания: прямом, натуральном, устном, аудиолингвальном, аудиовизуальном и др. Аудированию многими авторами отводится ведущая роль, хотя общего мнения по этому вопросу не существует. Однако для успешного преподавания аудирования нужно четко представлять место этого аспекта в учебном процессе, а также придерживаться определенных принципов обучения.

Rəyçi: ped.f.d., dos. F. Rzayeva

Aynur Məmmədova
ADU

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN TƏDRİSİNƏ DAİR BƏZİ TÖVSIYƏLƏR

Açar sözlər: *jurnal materialları, məqalə, autentik, kreativlik, tənqidi təfəkkür.*

Key words: *newspaper & journal materials, article, authentic, creativity, critical thinking.*

Ключевые слова: *газетные и журнальные материалы, статья, аутентичный, креативность, критическое мышление.*

Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə çoxşaxəli əlaqələrinin genişlənməkdə olduğu dövrdə qloballaşan dünyada “lingua franca” statusunu qazanmış ingilis dilinin kommunikativ yönümlü tədrisi problemi diqqət mərkəzində olan məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu gün dərin elmi biliklərə yiyələnmiş, ixtisas dili olan xarici dildən müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə səmərəli şəkildə istifadə edə bilən, bədii ədəbiyyatı, ixtisası ilə bağlı ədəbiyyatı, o cümlədən də qəzet və jurnallarda dərc edilmiş məqalələri oxuyub adekvat şəkildə qavramaq qabiliyyətinə malik olan, dil fakültələrində təhsil aldıkları dövrdə mənimsədikləri linqvistik bilikləri, əldə etdikləri vərdiş, bacarıq və kompetensiyaları praktikaya səmərəli şəkildə nail olmağa qadir olan mütəxəssislərə ehtiyac duyulur.

Son illərdə tərtib edilmiş proqramlarda xarici dil təliminin kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik, interaktivlik tələbə-yönümlülük, funksional-yönümlü mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Bu gün dil fakültələrində çalışan mütəxəssislərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir.

Ölkəmizin təhsil sistemində, o cümlədən də xarici dillərin tədrisində ciddi islahatların aparıldığı müasir dövrdə dil fakültələrində təhsil alan və ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr həyatda baş verə biləcək müxtəlif kommunikativ situasiyalarda, o cümlədən də akademik kontekstdə konfrans və simpoziumlarda müxtəlif mövzu və problemlərə dair mövqe və fikirlərini sərbəst və adekvat şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnmişdirlər. Bu məqsədə nail olmaq üçün təlim prosesində istifadə edi-

lən bütün materiallar, o cümlədən mətnlər və tapşırıqlar autentik olması, tələbələrin real kommunikasiya prosesinə cəlb olunmasını təmin etməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dil fakültələrində ictimai-siyasi leksikanın tədrisində vəziyyət qənaətbəxş kimi qiymətləndirilə bilməz. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr çox vaxt qəzet və məqalələri oxumaq, onları adekvat şəkildə qavramaq bacarıqlarına malik deyil. İngilis dilində oxu və nitq dərəcələri üçün tərtib edilmiş proqram və sillabuslarda ictimai-siyasi leksikanın tədrisinə lazımı diqqət yitirilmir. Müvafiq olaraq, sillabuslar əsasında təşkil olunmuş dil dərslərində də tələbələrdə ixtisas dilində qəzet və jurnalları oxumaq və onları adekvat şəkildə qavramaq bacarıqlarının aşılınması bir məqsəd kimi irəli sürülmür. İngilis dilinin ixtisas dili kimi tədris edildiyi dil fakültələrində bu sahəyə lazımı diqqətin olmaması qloballaşma dövrünün tələbələrinə cavab verən mü-təxəssislərin hazırlanmasını xeyli dərəcədə çətinləşdirir.

Məlumdur ki, müasir dövrün tələblərinə uyğun olan xarici dil müəllimi dünyada baş verən qloballaşma prosesindən məlumatlı olmalı, müxtəlif məsələlərə dair münasibətini ixtisas dilində düzgün, adekvat, yaradıcı şəkildə bildirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Mövcud vəziyyətdə bu məqsədə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu sahəyə diqqətin artırılması, sillabuslara müvafiq dəyişikliklərinə edilməsi dil sahəsində fəaliyyət göstərən mü-təxəssislərin, o cümlədən də xarici dil müəllimlərinin hazırlandığı dil fakültələrində ixtisas dilinin tədrisində prioritet məqsədlərdən birinə çevrilməlidir.

Dil dərslərində tələbələrə təqdim edilən qəzet və jurnal məqalələri autentik olmalı, tələbələrə verilən tapşırıqlar yaradıcı xarakterli, kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü olmalıdır. Təlim prosesini daha səmərəli şəkildə tərtib etmək məqsədilə ictimai-siyasi leksikanın öyrədilməsi zamanı elə mətnlər seçilmədir ki, onlarda müasir dünyada baş verən ən vacib proseslər öz əksini tapsın. Seçilmiş qəzet və jurnal mətnləri tələbələr üçün maraqlı və motivasiyaedici olmalıdır [1, 473]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin rast gələ biləcəkləri problem və çətinliklərin qarşısını almaq üçün onlara ana dilində bir neçə cümlədən ibarət olan mətnin qısa məzmununu əks etdirmək, ixtisas dilində qəzet və ya jurnal məqalələrinin yığcam məzmununu ifadə etmək, bir neçə cümlə ilə məqalənin əsas ideyasını, müəllifin mövqeyini təsvir etmək, ictimai-siyasi leksikadan, mətnin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, funksional-yönümlü istifadə etmək bacarıqlarının məqsəd yönü şəkildə formalaşdırılmasına təkan verə bilər [2, 341]. Tələbələrdə qəzet və jurnal materiallarının adekvat şəkildə başa düşmək, mətn-də olan əsas ideyanı, müəllifin mövqeyini dərk etmək qabiliyyətinin forma-

laşdırılmasına yerinə yetirilən funksional-yönümlü tapşırıqlar eyni zamanda onlarda tənqidi təfəkkürün inkişafına xidmət edir [3, 242].

Autentic qəzet və jurnal materialları ilə tanış olarkən informasiyanın mühüm və ya ikinci dərəcəli olduğunu dəqiqləşdirmək, məqalənin ümumi məntiqi planını dərk etmək, ayrı-ayrı faktları və məqalə mətninin əsas ideyasını birləşdirmək bacarıqlarının aşılınması məqsədlə kreativ xarakterli tapşırıqların səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İctimai-siyasi leksikanın tədrisi zamanı autentik qəzet və jurnalların istifadə edilməsi müvəffəqiyyətli təlim nəticələrinin əldə edilməsini şərtləndirən amillərdəndir [1, 493-494]. Tələbələrin ehtiyac və tələbatlarına uyğun olan qəzet və jurnal materiallarının oxunulmasına maraq və motivasiyanın yaradılması təlim prosesinin səmərəliliyini təmin edən mühüm şərtlərdəndir.

Müasir metodikanın olduqca vacib və xüsusi əhəmiyyətə malik olan problemlərdən biri ixtisası xarici dil olan ali məktəb tələbələrinə ictimai-siyasi leksikanın tədrisi prosesinin səmərəli şəkildə təşkil edilməsidir. Belə hesab edirik ki, ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə qəzet və jurnal materialları ilə işləməklə leksik ehtiyatlarını zənginləşdirmək istiqamətində fəaliyyət birinci kursdan başlayaraq aparılmalı və yuxarı kurslarda davam etdirilməlidir. Aşağı kurslarda tələbələrdə müvafiq leksik vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması, tədrisin növbəti mərhələlərində isə onlarda aşağı kurslarda formalaşdırılmış vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi və kompetensiyaların formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi tədris edən müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tələbələrdə ictimai-siyasi leksikadan real kommunikasiya prosesində istifadə etmək vərdiş, bacarıq və kompetensiyaların mərhələli şəkildə formalaşdırılması, möhkəmləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün səmərəli olan təlim şəraitinin yaradılmasıdır.

İctimai-siyasi leksikanın kommunikativ-yönümlü tədrisi prosesinin səmərəliliyini şərtləndirən amillərdən danışarkən istifadə edilən metod və təlim üsullarının təlimin baş verdiyi şəraitin nəzərə alınması faktorunun vacibliyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Müqayisə edilən iki dil – tələbələrin ana dili olan Azərbaycan dili və ixtisas dili kimi tədris edilən ingilis dili arasında həm sistem, həm də normativ səviyyədə mühüm fərqlər mövcuddur. Kütləvi-informasiya vasitələri olan qəzet və jurnal materiallarına gəldikdə bu sahədə də iki dil arasında ciddi fərqlərin mövcudluğu azərbaycanlı tələbələr tərəfindən ingilis dilində ictimai-siyasi leksikanın kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü mənimsənilməsini xeyli dərəcədə çətinləşdirən və həm dilöyrənənlər, həm də ictimai-siyasi leksikanı tədris edən müəllimlər üçün problem və çətinliklərin yaranmasına səbəb olur.

Digər mətnlərdən həm məzmun, həm linqvistik, həm də üslubi baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olan qəzet və jurnal materialları ilə tanış olarkən, tələbələr ana dillərində olmayan leksik vahidlər, qrammatik strukturlar və məhz bu janra aid olan mətnə xas olan nitq nümunələrinə rast gəlirlər ki, bu da məqalələrdə olan informasiyanı düzgün və adekvat şəkildə başa düşmək və mənimsənilməli olan leksik vahidlərdən real həyatda baş verə biləcək müxtəlif kommunikasiya kontekstlərində funksional-yönümlü istifadə etmək bacarıqlarının aşılınması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir.

Dil fakültələrinin aşağı kurslarında təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə ingilis dilində ictimai-siyasi leksikanın tədrisinin səmərəliliyi hansı metod və üsullardan istifadə edilməsindən, hansı dil və nitq materiallarının onlara təqdim edilməsindən bilavasitə asılıdır. Məhz bu səbəbdən, aşağı kurslarda ictimai-siyasi leksikanın həm auditoriyada kommunikativ-yönümlü tədrisi, həm də auditoriyadankənar tələbələr tərəfindən müstəqil şəkildə mənimsənilməsi problemi dil fakültələrində prioritet məsələlər siyahısına daxil olunmalıdır.

Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ixtisas dili olan xarici dildə ictimai-siyasi leksikanın kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü tədrisi bir sıra məsələlərin həllindən bilavasitə asılı olan, kifayət qədər mürəkkəb bir prosesdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil fakültələrində uzun illər ərzində tədris edilmədiyindən, bu sahədə bir çox problemlər mövcuddur. Belə ki, praktik ingilis dilinin tədrisinə ayrılan auditoriya saatlarının ildən ilə azalması, bir çox hallarda müəllimlərin bu sahədə səriştəsizliyi və yaxud kifayət qədər səriştəli olmaması ictimai-siyasi leksikanın tədrisi probleminə xüsusi diqqətin yetirilməsini tələb edir.

Dillərin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislərin bəziləri belə hesab edirlər ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr ilk növbədə linqvistik biliklərə yiyələnməlidirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə belə hesab edirlər ki, dil fakültələrində təhsil alan və xarici dili ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrin qarşısında duran əsas məqsəd tədris edilən dildə danışıq qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Xarici dil müəllimləri bəzi hallarda dilin aspektləri olan qrammatika, leksika və fonetikanın tədrisini vacib hesab edirlər. Hesab edirik ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr həm linqvistik biliklərə, həm dilin aspektlərinə, həm də dildə danışıq qabiliyyətinə yiyələnməlidirlər. Lakin prioritet məqsəd ixtisas dili olan xarici dildə kommunikativ kompetensiyaya günün tələbləri səviyyəsində yiyələnməkdir. Bu isə mənimsənilməli olan hər bir leksik vahidin, hər bir qrammatik və intonasiya strukturunun kommunikativ-yönümlü mənimsənilməsini tələb edir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, ixtisas dili dərslərinə ayrılan auditoriya saatlarının kifayət qədər olmaması məsələni

xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirir və dil təliminin keyfiyyətinə bilavasitə olduqca mənfi təsir göstərən amil kimi qiymətləndirilə bilər. Təəssüf ki, əksər hallarda metodist-alimlər və dili tədris edən müəllimlər auditoriya saatlarının miqdarına heç bir təsir göstərə bilmir. Biz mövcud vəziyyətdən çıxış yolunu dillərin tədrisinə təlim prosesinə və təlim nəticələrinə müsbət təsir göstərə biləcək və təlim prosesində, o cümlədən də ictimai-siyasi leksikanın tədrisi prosesinin səmərəliləşdirilməsinə xidmət edən, bəzən radikal xarakterli dəyişikliklərin gətirilməsini zəruri hesab edən mütəxəssislərin fikir və mövqelərinə qoşuluruq.

Zənnimizcə, ixtisas dilində ictimai-siyasi leksikanın tədrisinə xüsusi auditoriya saatları ayrılmalı, ictimai-siyasi leksikanın tədrisi prosesi tələbə-yönümlü şəkildə təşkil edilməlidir. Tələbə-yönümlü təlim prosesində üzərinə düşən rollardan birini – fasilitator rolunu yerinə yetirən müəllim tələbələrə kütləvi-informasiya vasitələri olan qəzet və jurnal materialları ilə auditoriyadan kənar şəraitdə, müstəqil şəkildə işləməyi öyrətməli, onların dilöyrənmə fəaliyyətini düzgün şəkildə istiqamətləndirməlidir. Mövcud resurslardan, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalardan səmərəli şəkildə istifadə etməklə, tələbələrə dilöyrənmə prosesinə fəal iştirakçılar qismində cəlb etməklə, dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilində ictimai-siyasi leksikanın tədrisi prosesini səmərəliləşdirmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Crookes Y., Schmidt R.W. Motivation: Reponing the research agenda. Language Learning 2013, p.469-512
2. Oxford R.L. Language Learning Strategies. What every teacher should know. New York: Newbury House Publisher, 1990, p. 340-342
3. Sheldon L.E. Evaluating ELT textbooks&materials. ELT journal, 1988, 42(4), p.237-246.

Aynur Mammadova

Summary

Some Recommendations on Teaching Newspaper Vocabulary to Language Department Students

A main objective of English departments is to ensure that ELT courses impart the key communicative skills that are most useful to graduates. Reading newspapers & journals is an important skill of English language learning in today's world. With English being the dominant language on global scale students learning English for professional purposes have to develop the abilities to read papers. The acquisition of reading skills is never easy especially if students lack vocabulary, grammar & content knowledge. Language learning students need consistent practice to become fluent readers.

Мамедова Айнур

Резюме

Название выделит некоторые рекомендации по обучению студентов языковых факультетов общественно -политической лексике

Основной целью обучения на факультетах английского языка является формирование у студентов необходимых коммуникативных навыков. Чтение газет и журналов на изучаемом языке является необходимым в современном мире с учетом статуса английского языка как доминирующего средства коммуникации языка в глобальном масштабе. Студенты, изучающие английский язык в профессиональных целях, должны обладать умением читать газеты и журналы. Однако, часто студенты сталкиваются с проблемами, обусловленными невладением лексикой, грамматикой, а также несформированностью умения адекватно интерпретировать содержание прочитанного. Для того, чтобы овладеть навыками чтения на должном уровне, процесс работы с газетными и журнальными материалами должен носить системный и последовательный характер.

В статье в целом представлено основные рекомендации по обучению студентов английскому языку в аспекте свободного использования общественно- политической лексики.

Rəyçi: ped.f.d.G.Şirəliyeva

ELMI DISPUT

---

*Доктор филологических наук Сара Османлы
Институт литературы им. Низами АМЕА*

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ В ЛИТЕРАТУРНОЙ КОМПАРАТИВИСТИКЕ

В постсоветское время, в затянувшийся период ценностных переориентаций во всех сферах общественного сознания, в том числе науки о литературе, одним из актуальнейших вопросов является состояние сравнительного литературоведения как научной дисциплины. Так, на международной конференции «Сравнительное литературоведение», организованной филологическим факультетом МГУ в конце 2001 года, даже был озвучен вопрос о будущем указанной научной дисциплины. В частности, в одном из докладов (А.Смирнов, МГУ) отмечалось возникновение опасной тенденции размывания ее методологии, когда в конце XX века ученые Западной Европы пошли по пути включения в проблематику компаративистики множества направлений и школ, использующих принцип сравнения.

Вспомним, что еще в 1958 году сам Р.Уэллек (США) на конгрессе Международной ассоциации компаративистов говорил о кризисе компаративистики, указывая на эмпиричность, фактографию, разделение литературоведения на общее и сравнительное.

Здесь следует акцентировать два аспекта. Прежде всего следует помнить о том, что сравнение не есть прерогатива только сравнительного литературоведения, о чем говорил еще В.Жирмунский. С другой стороны, в последние годы обращает на себя внимание свободное, синонимичное использование термина «компаративистика» на паритетных началах со «сравнительным литературоведением». Ведь долгое время в советском литературоведении «компаративистика» считалась чуть ли не одиозным термином, обозначающим буржуазную науку с ее «узкой методологией» сравнения формальных текстовых параметров в целях выявления фактов влияний и заимствований.

Благо, что в настоящее время имеет место своего рода реабилитация данного термина, свободно вводимого в научный оборот.

Что касается советского литературоведения, его опыт, несмотря на известную идеологическую ангажированность содержит и целый ряд позитивных положений, за исключением догм о якобы тотальном влиянии русской литературы на инациональные, а также типологических разработок, ориентированных более на решающий фактор социально-политической общности, обуславливающей художественные параллели, когда мало говорилось о национальной специфике не как о некоем антураже. Речь может также идти о вполне квалифицированной переводческой школе, некоторых (хотя и редких) тенденций исследования так называемого обратного влияния на уровне художественной традиции и т.д.

Азербайджанское сравнительное литературоведение, что понятно, формировалось и развивалось главным образом в русле методологии русского. Что касается истории русского литературоведения, то отмеченное направления, зародившееся во второй половине XIX века и связанное главным образом с именем А.Н.Веселовского, в то время основывалось на универсальных категориях исторической поэтики. Хотя сегодня имеют место попытки «удревления» истории дисциплины со стороны русских исследователей, в частности, исходящих из статей В.А.Жуковского «Басни Ивана Крылова» и «Критический разбор кантемировских сатир», о чем шел разговор на вышеотмеченной конференции МГУ.

Что касается истории азербайджанского сравнительного литературоведения, его опыт имеет началом труд Ф.Кочарли «Литература азербайджанских татар» (1903), а также спорадические публикации М.Ариффа, М.Рафили, А.Агаева 30-40-х годов, главным образом юбилейного характера и принимает более регулярный характер с конца 40-х годов, будучи связанным с послевоенным восстановлением страны как единой системы. И далее развитие шло по нарастающей вплоть до распада СССР.

И в 90-е годы и позже исследования в этой сфере продолжались как бы по инерции, хотя далеко не так интенсивно.

Вместе с тем, например, в недавно увидевшей своей книги Гасана Гулиева (1) автор бьет неоправданную тревогу о «научно-информационном вакууме, который образовался в изучении русско-азербайджанских литературных связей за последние 15 лет». Автор ставит целый ряд вопросов об информационном отрыве между нашими стра-

нами: много ли мы знаем о том, какие романы и повести издаются в России и т.д. и т.п.

Достаточно вспомнить организацию переводческого дела, активность русской критики в оценке литературных процессов в братских литературах. Однако не акцентирует такой мощный фактор, как патронирующая, координирующая роль русской литературы и критики в многонациональном процессе.

Однако теперь, в период существования суверенных государств ведь естественны переориентации интересов и, по меньшей мере, наивно полагать о возможности восстановления прежних традиций. Что касается «информационного вакуума», то следует отметить достаточное количество публикаций, защищенных диссертаций за указанный период. Речь должна идти не о ностальгии по прошлому, а о естественных переориентациях, «переустройстве» сравнительного литературоведения – как в аспекте предмета, так и методологии. Более того данная дисциплина включена как специализация, например, на филологическом факультете МГУ, «Специализация по сравнительному литературоведению активно развивается во многих европейских университетах, а в некоторых из них уже существуют кафедры компаративистики» (2, с.171).

Ознакомление с программами лекционных курсов (3), в которых, кстати параллельно употребляются термины «сравнительное литературоведение» и «компаративистика», обнаруживает естественное усиление западного контекста в изучении интересов русской литературы, не говоря уже о такой константе, как межславянские связи. В статье Л.Чернец справедливо отмечается, что «сравнительное литературоведение... – Одно из ведущих направлений в современной филологии, отвечающих духу интеграционных процессов в мировой литературе и культуре в целом» (4, с.219). Наряду с позитивными оценками, обращает на себя внимание акцент на недостатках, в частности, в вопросе о важности подготовки специалистов по взаимодействию литератур России, что, на наш взгляд, несколько отдаёт инерцией знакомого сценария «о взаимодействии литератур народов СССР. Будучи далеким от огульного отрицания связей литератур народов федерального государства, вместе с тем мы ставим под сомнение адекватность термина и взаимодействие», который даже в условиях СССР далеко не всегда отражал взаимный характер отмеченного процесса.

И еще один вопрос озвучен в статье: «Почему мало говорится и Востоке?»

Интересно, что Г.Туркевич (2), рецензент сборника статей по отмеченной конференции в МГУ (2001), напротив, отмечает: «Давно ушел в прошлое в компаративистике европоцентризм», и называет статьи П.Пуставойта о художественных параллелях, в творчестве ряда японских прозаиков – реалистов XX века и произведениях Тургенева, Достоевского, Чехова. В упоминавшихся «Программах» в разделе о типологических схождениях включена тема о рыцарском романе на Западе в 12-13 вв. (Кретьен де Труа, В.Эшенбах) и поэмах поэтов 11-13 вв. («Лейли и Меджнун» Низами, и «Шахнаме» Фирдоуси).

Что касается европоцентризма, своеобразно отражающего извечную оппозицию Восток-Запад, в настоящем некоторыми известными компаративистами отмечается, что «история античной или средневековой Европы настоятельно требует более углубленного изучения культурных и литературных влияний классического и средневекового Востока, который в то время шел впереди в своем культурном развитии» (5, с.56)

Данный вопрос в свое время был поставлен еще Конрадом, Жирмунским. Последний, в частности, указывает на романический эпос Низами, предшествовавший зарождению соответствующего жанра в западноевропейской литературе.

В то же время, например, М.Маданова (6), касаясь известной оппозиции «Восток-Запад» в контексте сравнительного литературоведения, справедливо, на наш взгляд, предостерегает от такого явления, как азияцентризм, ссылаясь в частности, на опыт китайской литературы, которая в определенный исторический период была преисполнена амбиций в отношении западноевропейской литературе.

Тенденция о том, что основные духовные, культурные ценности Запад перенял у Востока, в последнее время получила особое распространение. Маданова справедливо называет востоковедение западной наукой, основоположниками которой явились западные ученые, проявлявшие глубокий интерес к Востоку, его духовному достоянию.

Можно согласиться с автором статьи в том, что в настоящее время именно компаративистика является наиболее эффективным гуманитарным знанием, способным изжить эти пережитки противостояния западных и восточных систем, художественно-эстетических традиций и привести их к общему знаменателю мировой литературы.

В числе сегодняшних требований, предъявляемых к компаративистике, следует отметить расширение ее функций. На конференции в МГУ (2001) речь шла об изучении функционирования произведений во времени и пространстве, т.е. рецептивной эстетике, связанной с инона-

циональным восприятием произведения, когда «пространственная дистанция выступает эквивалентом времени». Собственно, это модифицированная, расширенная форма критической рецепции, которой касались прежние исследователи (вспомним, например, «Русский Гете Жирмунского, кода восприятие иностранной критики акцентировано на общечеловеческий смысл «инотверчества»). Возможно, действительно, мировое значение таланта лучше «видится на расстоянии» (пространственно – временном).

Несколько спорной представляется позиция (В.Заманская), связанная с презентацией в анализе произведения контекстно – герменевтического метода: мол, компаративистский метод апеллирует к видимым тематическим, образным и т.д., параллелям, а предполагаемый метод обращен к скрытым историко-литературным диалогам, когда в контакт вступают типологически не соотносимые писатели. Можно выделить и другие современные подходы в контексте компаративной методологии, наиболее интересными из которых представляются исследования в области разнорегиональных литератур, мифопоэтики и др. С вопросом о национальной идентификации, на наш взгляд, своеобразно коллерирует проблема эмигрантской литературы. В частности, в вышеотмеченной монографии Г.Гулиева отмечается, например, творчество азербайджанской писательницы Банин, оказавшейся в начале века во Франции в обществе русской эмиграции; при этом акцентируется русская тема в романе Банин «Последний поединок Ивана Бунина», который исследователь называет пластом в литературным связях.

На наш взгляд, вопрос о национальной идентификации эмигрантской литературы не так уж прост. Более того – вовсе не прост. Одно дело – национальная принадлежность писателя, другое – национальная идентификация творчества, что связано с такими глубинными вопросами, как принадлежность творчества к тому либо иному литературному процессу, национальное самоощущение автора, психология творчества, соотнесенность с литературной традицией, влияние общественно-литературной среды, ассимиляция и т.д. Можно привести в связи с это проблемой достаточно примеров из русской, азербайджанской эмиграции. Но мы сочли целесообразным остановится на феномене Халида Хусейна, эмигранта из Афганистана который с юных лет оказался в такой мультикультуральной среде, как США, сформировался здесь как писатель, произведений которого вошли в список американских бестселлеров. С точки зрения гражданства, образования, известности, окружения, среды, признания и т.д., то есть «внешних»

данных – это американский писатель. Однако глубокое знакомство с творчеством Хусейна, пишущего о трагической афганской действительности, от которой он далеко дистанцирован, позволяет прочувствовать в интертекстуальном пространстве, скажем, его «Бегущего за ветром» не экзотику (которая, подходит американскому читателю), а иную память о Родине, генетическое родство, что подводит к заключению об ином уровне национальной самоидентификации. Разумеется, релевантным фактором национальной самоидентификации подлинного писателя является глубина его творчества. В случае с феноменом Хусейна следует учитывать также сведения о фактах его связи с Родиной, автобиографический штрихах в образе его героя.

Рассматриваются такие значимые для компаративистики проблемы, как трансформации инациональных мотивов в национальных литературах, специфика модернизма в национальных литературах, сравнительное изучение литератур в свете танатологической проблематики, интертекстуальности и др.

Безусловного внимания в свете компаративной проблематики заслуживают международные конференции по сравнительному литературоведению, состоявшиеся в 2004 году (7), 2006 годах в Баку (Бакинский Славянский Университет). В частности, в многообразии тематики (2004 г.) можно выделить знакомые амбициозные тезисы о преувеличении роли Запада в истории культуры Востока (З.Велиева), в том числе о позднее взятых «на вооружение» европейским театром абсурда прототипических ситуаций из пьесы М.Джалиля «Сборище сумасшедших» (Т.Гулиев), что, безусловно, требует серьезных аргументаций, хотя бы сведений о наличии европейских переводов пьесы. Недоказуемость целого ряда предположений об инспирациях как раз является одной из характерных особенностей компаративистики.

Не менее серьезного внимания требуют интерпретации по линии типологических аналогий, скажем, в контексте поэтики постмодерна романы У.Эко, О.Памука (знакомый ряд) и К.Абдуллы (Р.Гулиева).

Выше, со ссылкой на программы лекционных курсов МГУ по специальности «Сравнительное литературоведение» были отмечены основные векторы сравнительного изучения русской литературы: контекст европейской литературы, взаимодействие литератур Западной Европы, России, Америки, межславянские контакты, зарубежная русистика, типология западной и восточной литератур.

Некоторые из указанных направлений манифестируются и в материалах очередной конференции в БСУ (2006 г.). (8) Условная темати-

ческая классификация материалов позволяет выделить такое направление, как Запад-Восток, причем в контексте взаимовлияний и типологических сходжений. Вместе с тем обращает на себя внимание довольно аморфный, малоаргументированный подход к предмету, скажем, в толковании таких серьезных проблем, как «Постулаты суфизма в «Западно-восточном диване» Гете» или «Суфийский идеал и сверхчеловек Ницше». Имеет место попытка рассмотрения воздействия европейской литературы на русскую (напр.: в контексте «взаимосвязи» реализма Бальзака и Достоевского или решения образа Наполеона в романах Стендаля и Достоевского). Что касается связей азербайджанской литературы, их освещение приходится на такие аспекты, как влияние среды (на примере достаточно разработанной темы «М.Ф.Ахундов и тифлисская среда»), переводческая рецепция как фактор влияния («Николай Чернышевский и Мирза Ибрагимов»), воздействие русского классического наследия (отвлеченно-притянутая рецепция чеховской традиции в творчестве И.Эфендиева), а также типологический план: традиционная проблема демонизма (Булгаков-Джавид), трагическое в азербайджанской, русской и грузинской прозе, поиски «другой жизни» в романах Анара и Ю.Трифонова.

Знакомство с материалами конференции, обнаружившей расклад мнений и интересов в области азербайджанской компаративистики, выявляет как более перспективную тенденцию типологических поисков по вектору общих закономерностей мирового историко-литературного процесса.

В компаративных исследованиях безусловного внимания заслуживает специфическая терминология. В этом смысле обращает на себя внимание тематическое обозначение межвузовской научной конференции, состоявшейся в Коломенском гос. пед. Институте в 2004 году: «Поэтика и компаративистика». Судя по названию, естественно было ожидать новый уровень в аспекте сравнительной поэтики. Однако большинство сообщений было посвящено проблемам поэтики творчества какого-либо одного писателя (безотносительно к сравнительному аспекту), и только в одной секции была озвучена компаративистика в несколько неожиданном контексте: «Зарубежная литература и компаративистка». Видимо, имелось в виду «Зарубежная литература в компаративном аспекте». Серьезного внимания хотя бы в номинативе заслуживают темы «Гейне А.Н.Майкова. Авторская поэтика в переводе» и «Остров как модель межкультурных контактов в позднем творчестве О.Хаксли», в которых заявлены перспективные тенденции в сравнительном литературоведении.

Речь идет о том, что компаративистика вовсе не исчерпала свои возможности, как и общее литературоведение, частью которого она является.

Традиционные формы рецепции и в особенности типологические исследования в целом сохраняют свою значимость. Вместе с тем еще более актуализируются новые уровни – в аспекте рецептивной эстетики, сравнительной поэтики.

Следует отметить, что опыт азербайджанского сравнительного литературоведения располагает отдельными спорадическими фактами исследовательских тенденций в отмеченном плане, которые необходимо развивать в соответствии с новым уровнем продуктивными моделями той же русской компаративистики. Что касается национальных векторов интересов, то речь идет о новых приоритетах – бинарностях (в том числе соответствии с генетически-ментальными истоками азербайджанской литературы), а также более широком контексте участия в мировом историко-литературном процессе.

Использованная литература

1. Гасан Гулиев. Связь времен и литератур. Б., 2007.
2. Туркевич Г. Актуальные аспекты литературной компаративистики. Вестник Московского Университета (филология), 2004, №6.
3. Программы основных лекционных курсов по специализации «Сравнительное литературоведение» М., МГУ, 2001.
4. Чернец Л. Специализация «Сравнительное литературоведение»: первые слушатели. Вестник МГУ, 2003, №6.
5. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы, М., 1979, с.156.
6. Маданова М. Понятия «Восток-Запад» в контексте сравнительного литературоведения. Ədəbi-nəzəri məsələ. АМЕА, Б., 2005.
7. Müqayisəli ədəbiyyat. I Beynəlxalq elmi konfrans, B., 2004.
8. Müqayisəli ədəbiyyat. II Beynəlxalq elmi konfrans, B., 2006.

f.e.d., prof. Sara Osmanly

Xülasə

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın müasir tendensiyaları məsələsinə dair

Məqalədə müasir müqayisəli ədəbiyyatşünaslığının durumu ilə bağlı problematika işıqlandırılır, o cümlədən uzun illər bujua elminin definisiyası sayılan komparativistika termininin «bəraət alması» məsələsinə toxunulur. Postsovet dövründə Rusiyada və Azərbaycanada bu elm sahəsinin maraqlarının yeni problemlərindən və perspektiv istiqamətlərindən bəhs olunur.

DSc.Professor Sara Osmanli

Summary

On the issue of modern trends in literary comparative studies

This article focuses on issues such as what comparative literature is, how it is perceived today, as well as traces the path of development of comparative literature in Azerbaijan, in particular in the post-soviet era. At the same time, the aspect of receptive aesthetics, comparative poetics as new levels and opinions are researched. The author addresses the term “comparison” and merely attempts to provide the reader with a systematic perspective of the subject matter.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p. 594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.
9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycanlı olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
  - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex*: [1] or [1, p.119])
  - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov E.A.Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, литературоведения и педагогики. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля - 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
  - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
  - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
  - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).